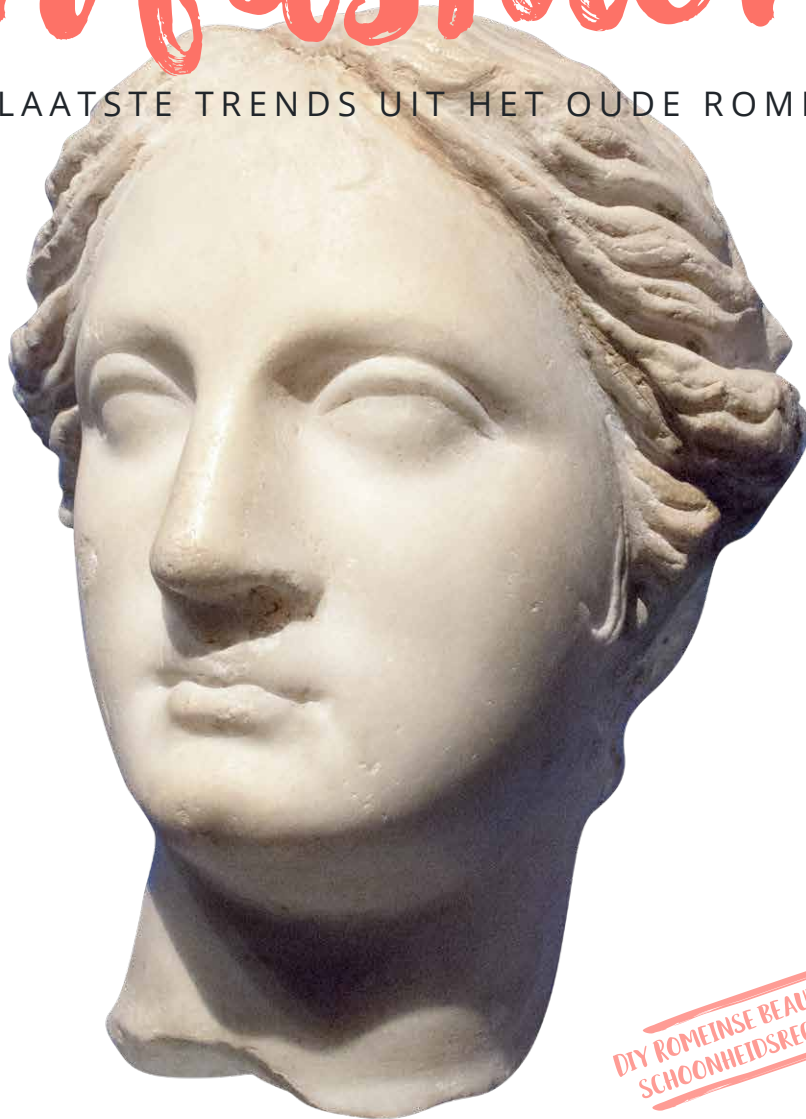

BEAUTY *en fashion*

DE LAATSTE TRENDS UIT HET OUDE ROME

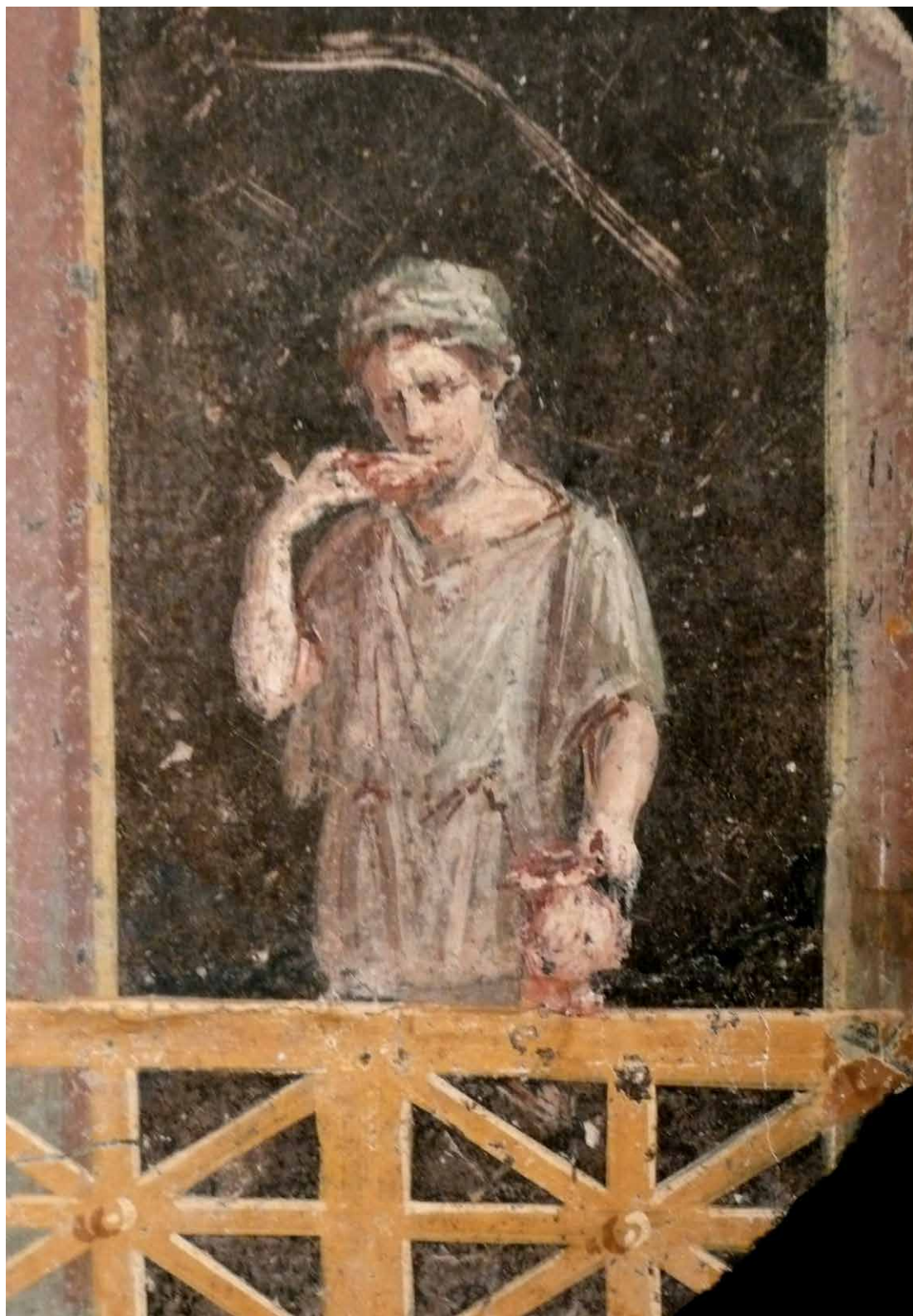
*DIY ROMEINSE BEAUTY- EN
SCHOONHEIDSRECEPTEN*

Dorothee Olthof & Martine Teunissen

BEAUTY *en fashion*

Sidestone Press

BEAUTY *en fashion*

DE LAATSTE TRENDS UIT HET OUDE ROME

Dorothee Olthof & Martine Teunissen

COLOFON

© 2018 Dorothee Olthof en Martine Teunissen

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden

www.sidestone.com

Vormgeving binnenwerk en omslag: Marta Klement

Foto omslag: Aphrodite, godin van de liefde en schoonheid,
marmer, hellenistisch origineel, 3e eeuw v. Chr.

Collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Foto: K. Wentink (Sidestone Press).

ISBN 978-90-8890-638-1 (softcover)

ISBN 978-90-8890-639-8 (PDF e-book)

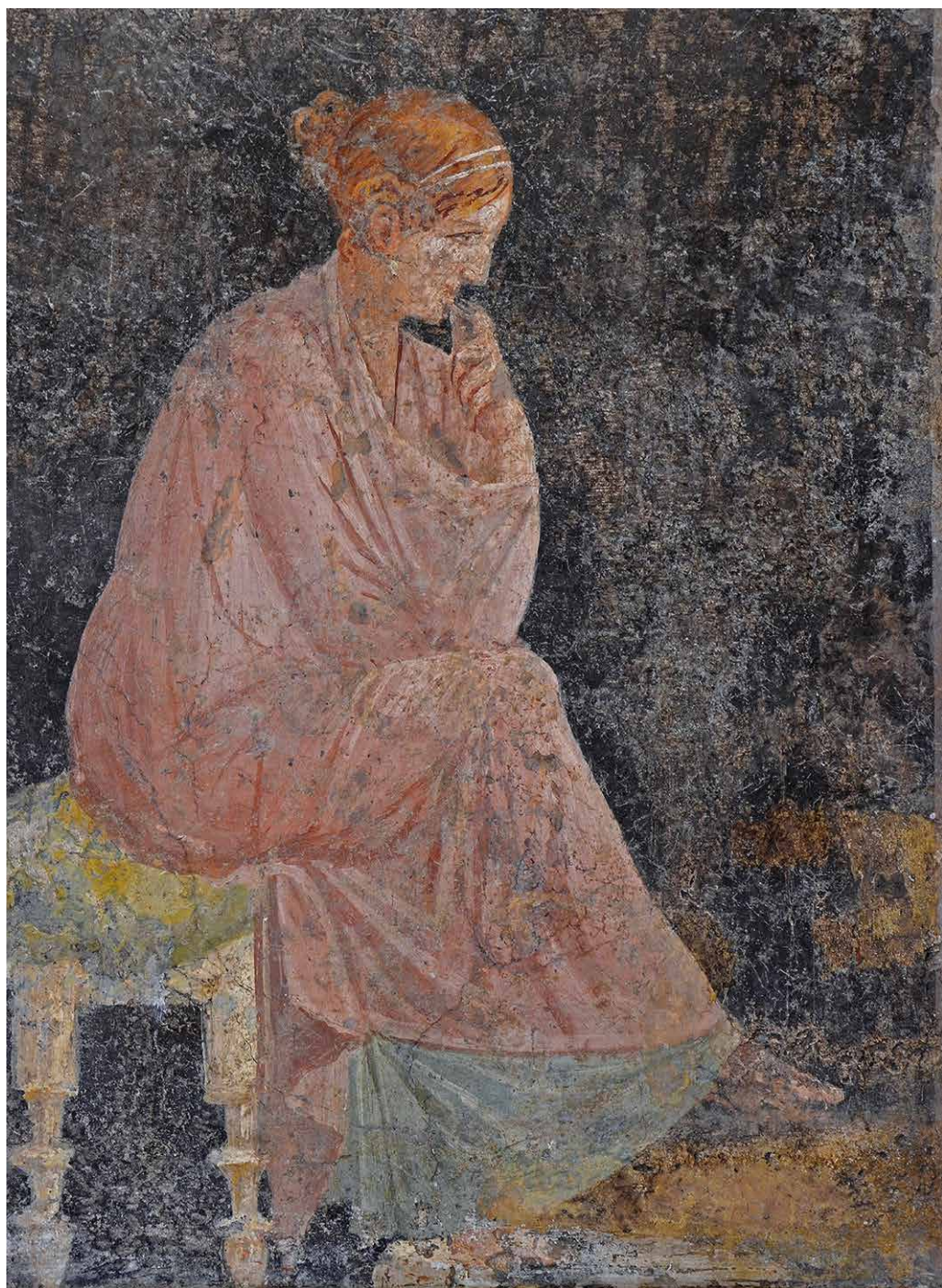
Deze uitgave is mede tot stand gekomen door financiële steun van de provincie Zuid-Holland vanuit de subsidieregeling publieksbereik archeologie.

provincie **HOLLAND**
ZUID

INHOUD

Beauty & Fashion in de Romeinse Tijd	7
1 Lava Bene - Baad Lekker	19
2 Laat je benen niet prikken van ruige haren	33
3 Huid zo glad als ivoor en witter dan sneeuw in de zon	41
4 Blijf goed voor witte tanden zorgen	53
5 Er zijn vele kapsels, kies wat jou het beste staat	63
6 Een vrouw zonder make-up is als een gerecht zonder zout	87
7 Olfacies bonum - ruik lekker!	111
8 Draag geen te duur gewaad met zwaar vergulde stiksels	133
9 Draag juwelen in het haar, een ketting om de hals en glinsterende parels in de oren	173
Mooi zijn is kunst met een geheim	195
Dankwoord	198
Webwinkels voor Romeinse schoonheden	199
Illustratieverantwoording	200
Citatenverantwoording	203
Gebruikte literatuur	204

BEAUTY & FASHION *in de Romeinse tijd*

Beauty & Fashion – belangrijke thema's in de 21ste eeuw. Televisie, sociale media, tijdschriften en blogs houden hedendaagse fashionista's op de hoogte van de laatste trends. Wie wil, kan veel tijd, geld en aandacht besteden aan het nastreven van het onbereikbare: eeuwige jeugd en schoonheid.

Hoe zou dat 2000 jaar geleden zijn geweest? Hadden de Romeinen ook al een schoonheidsideaal? Besteedden zij veel tijd aan hun uiterlijk? Welke middelen gebruikten zij om zichzelf mooi te maken? Was er verschil tussen mannen en vrouwen op dit gebied? En tussen Rome en de provincie? Kortom: wat waren de schoonheidsgeheimen van de Romeinen?

Om hier achter te komen, gebruiken we verschillende bronnen van informatie.

<

Beauty & fashion, ook al belangrijk bij de Romeinen?

ROMEINSE EN GRIEKSE SCHRIJVERS

Belangrijke informatiebronnen zijn Romeinse en Griekse schrijvers, zoals dokters, dichters, toneelschrijvers, geschiedkundigen, samenstellers van encyclopedieën en satireschrijvers. Het zijn wel allemaal mannen. Bovendien schreven zij allemaal met een ander doel: de één om kritiek te leveren op de maatschappij, de ander om kennis over te dragen, een derde om een mooi verhaal te vertellen, maar (bijna) niemand om ons in te lichten over schoonheid, uiterlijk en verzorging. Dat doen zij tussen de regels door. Om een redelijk compleet beeld te krijgen, moeten we daarom veel verschillende teksten lezen uit verschillende eeuwen, en in gedachten houden dat we misschien niet alles letterlijk moeten nemen wat is opgeschreven.

SCHILDERINGEN EN MOZAÏEKEN

Rijke Romeinen versierden de muren en vloeren van hun villa's met kleurrijke muurschilderingen en mozaïeken. Daarop zijn regelmatig vrouwen afgebeeld, soms terwijl zij met hun uiterlijk bezig zijn. Zo zien we natuurlijk de vrouwen zelf, maar ook de voorwerpen die ze gebruiken, zoals spiegels, olie- en parfumsflesjes, kleding en sieraden.

<

Ovidius, Romeins dichter (43 voor Chr. – 17 na Chr.), door keizer Augustus verbannen naar Tomis (Roemenië), onder andere wegens zijn 'aanstootgevende' boek 'Ars Amatoria' (De Kunst van de Liefde) vol verleidingstips voor mannen en vrouwen.

Een vrouw verzorgt haar haar. Fresco uit de Villa Arianna in Stabiae.

Mummieportret uit Egypte.

Bijzondere schilderijen zijn afkomstig uit Egypte, dat vanaf 30 voor Chr. een Romeinse provincie was. De oude traditie van het mummificeren was toen nog steeds in gebruik. In de 1ste-3de eeuw na Chr. werden rijke overledenen in het Fayoeembekken begraven met portretten van zichzelf, prachtig geschilderd met was of tempera op hout. Deze Fayoeemportretten laten een kleurrijk en gedetailleerd beeld zien van Romeinse mode, kapsels, sieraden en make-up.

BEELDEN

Op marktplaatsen, in forten, tempels en tuinen stonden beelden van goden en godinnen en van de VIPS uit het Romeinse Rijk: de keizer, de keizerin en andere leden van de keizerlijke familie. Zo bleven de inwoners van het Rijk op de hoogte van het uiterlijk van deze beroemdheden. De Romeinse beeldhouwers gaven alle plooien van de kleding en elke krul in een kapsel zo natuurgetrouw mogelijk weer. Daardoor leveren de beelden ook voor ons nuttige informatie over kleding en kapsels.

*Keizerin Faustina de Jongere
(ca. 130-175/176 na Chr.).*

Keizer Hadrianus (76-138 na Chr.).

Oorspronkelijk waren de witte marmeren beelden kleurrijk beschilderd. In de loop der eeuwen zijn de verf en daarmee de kleuren van kleding, kapsels en make-up helaas verdwenen. Soms zijn sporen van de pigmenten bewaard gebleven en krijgen we een indruk van de originele kleurenpracht.

Reconstructie van de oorspronkelijke kleuren van een Venusbeeld.

MUNTEN

Munten met de afbeelding van de keizer en keizerin werden in het hele Romeinse Rijk gebruikt. Zij waren een goede inspiratiebron voor de heersende haarmode, want veel mensen spiegeldden zich aan het keizerspaar. Voor ons zijn het ook handige hulpmiddelen, omdat naast de afbeelding de naam van de keizer of keizerin staat. Zo zijn de kapseltrends makkelijk te dateren.

*Munt van keizerin Faustina de Oudere
(ca. 100-140 na Chr.).*

ARCHEOLOGISCHE VONDSTEN

Archeologen vinden tijdens opgravingen van Romeinse nederzettingen en grafvelden soms voorwerpen die met schoonheid en verzorging te maken hebben, zoals haarspelden, spiegels, parfumsflesjes en zalfpotjes. Die vondsten komen niet alleen uit Italië, maar ook uit de Romeinse provincies. Soms zitten er nog resten parfum of make-up in de potjes, waarvan de samenstelling chemisch onderzocht kan worden. Dat zijn natuurlijk bijzondere en interessante vondsten, omdat we daarmee de echte oude cosmetica producten te pakken hebben.

Doorgaans blijven vooral materialen zoals steen, glas, aardewerk en metaal bewaard in de bodem. In West-Nederland hebben we het geluk dat de bodem vrij nat is, waardoor soms ook hout en bot de eeuwen hebben doorstaan. In heel bijzondere omstandigheden blijven nog vergankelijker materialen bewaard. In graven in Frankrijk (Les Martres-de-Veyre) en Engeland (York) zijn zelfs haarvlechten uit de Romeinse Tijd gevonden. Dat zijn unieke vondsten.

Benen haarspeld uit Forum Hadriani (Voorburg).

Romeinse knot met twee haarspelden van git, 3de-4de eeuw na Chr., York.

HET ROMEINSE SCHOONHEIDSIDEAAL

Als we al deze bronnen combineren, krijgen we een beeld van de Romeinse zorg voor het uiterlijk en het toen heersende schoonheidsideaal. Romeinse vrouwen wilden graag net zo mooi zijn als keizerinnen of, nog onmogelijker, als godinnen: Venus, de godin van de liefde en vruchtbaarheid, Minerva, de godin van de wijsheid en Juno, de vrouw van Jupiter, beschermvrouw van het Romeinse Rijk en godin van de Romeinse *matronae* (getrouwde vrouwen). Dit waren de grote voorbeelden van de Romeinse vrouwen. Nog moeilijker te evenaren dan onze hedendaagse fotomodellen...

De ideale Romeinse vrouw was jong, niet te groot en niet te klein, had brede heupen en kleine, stevige borsten, grote, stralende ogen, een mooie, lichte huid, blosjes op de wangen, witte tanden en prachtige lange, dikke haren. Ze moest bovendien lekker ruiken.

Dit ideaal had te maken met de positie van de Romeinse vrouw. Haar belangrijkste taak was trouwen en kinderen krijgen om de familielijn van haar man voort te zetten. Gezonde, jonge vrouwen slaagden hier het beste in. Daarom idealiseerden de Romeinen het jeugdige, vruchtbare en gezonde uiterlijk.

Natuurlijk zagen niet alle vrouwen er van nature zo uit. Bovendien hadden niet alle vrouwen de tijd, het geld en de gelegenheid om zich uitgebreid met hun uiterlijk bezig te houden. De meeste geschriften, beelden en schilderijen tonen ons het rijkere deel van de bevolking. Over slavinnen en werkende vrouwen is veel minder bekend. Voor de vrouwen die tijd en geld aan hun uiterlijk konden besteden, waren veel middelen verkrijgbaar om de natuur een handje te helpen en het schoonheidsideaal te benaderen.

De vondsten uit de Romeinse provincies laten zien dat niet alleen de vrouwen in Rome of Italië zich bezighielden met make-up en persoonlijke verzorging. Ook in onze streken besteedden vrouwen aandacht aan hun uiterlijk en gebruikten cosmetica naar Romeins voorbeeld.

Mannen die teveel aandacht aan hun uiterlijk besteedden, werden door de klassieke schrijvers vaak belachelijk gemaakt. Toch was het niet de bedoeling om er als een barbaar bij te lopen. Ovidius geeft mannen de volgende raad:

>

*Zo mooi als de Venus van Arles wilde
elke Romeinse vrouw wel zijn.*

‘Krul uw haren niet met een krulijzer en wrijf uw benen niet glad met puimsteen. Mannen staat het juist goed, als ze hun schoonheid niet verzorgen.

Mannen moeten zien te behagen door hun goede smaak; laat ze ervoor zorgen, dat hun lichamen gebruind zijn door oefeningen op het Marsveld, dat hun toga goed zit en geen vlekken heeft. Zorg ervoor dat uw voeten niet zwemmen in te wijde schoenen. Voorts, dat uw stugge haardos goed gekapt is, dat uw haar en baard met een vaardige hand geknipt zijn, dat uw nagels niet te lang en schoon zijn en er geen haartjes uit uw neusgaten groeien. Laat uw adem niet vies en bitter ruiken. Ten slotte, waak ervoor, dat u geen hinderlijke mannenlucht afgeeft.’

(Ovidius, *Ars Am.* I, 505-524)

OVER DIT BOEK

In de volgende hoofdstukken volgen we de vrouwen (en een enkele man) tijdens hun verzorgingsritueel, van het badhuis via de huidverzorging, de make-up en het kapsel tot aan de kleding- en sieradenkeuze. We gebruiken zoveel mogelijk vondsten uit de provincie om het verhaal te illustreren. Voor een completer beeld moeten we echter verder kijken en voorbeelden uit het hele Romeinse Rijk gebruiken.

Veel schoonheidsmiddelen en -behandelingen zullen voorbijkomen, sommige giftig of pijnlijk, andere nog steeds heel bruikbaar in onze tijd. Van die laatste geven wij, waar mogelijk, recepten en aanwijzingen om ze zelf te maken. De recepten zijn zoveel mogelijk gebaseerd op Romeinse bronnen, met wat aanpassingen aan de moderne tijd.

Want zo mooi zijn als een godin, dat willen we eigenlijk toch nog steeds?

ZELF COSMETICA MAKEN

Zelfgemaakte cosmetica kan bijzonder effectief en aangenaam in het gebruik zijn. Je weet precies wat er in zit en kunt de ingrediënten eventueel naar behoefte aanpassen. Er zijn wel een paar punten om rekening mee te houden:

- Gebruik goede, verse ingrediënten. Het eindproduct is zo goed als zijn bestanddelen.
- Werk schoon. Was je handen. Desinfecteer gereedschap, potjes en flesjes met alcohol of door uitkoken. Haal crème tijdens het gebruik steeds met een schone spatel uit het potje in plaats van met de vingers.
- In zelfgemaakte cosmetica zitten geen conserveringsmiddelen. Bewaar de producten daarom in de koelkast en verbruik ze zo snel mogelijk. Cosmetica waar water aan is toegevoegd (zoals crème) zijn slechts enkele weken houdbaar. Mengsels van pure vetten zijn langer houdbaar.
- Ook voor natuurlijke bestanddelen kun je allergisch of gevoelig zijn. Test een product daarom altijd eerst. Smeer een klein beetje aan de binnenkant van je arm en wacht een dag of er een reactie optreedt. Zo niet, dan kun je het middel veilig gebruiken.
- Romeinse cosmetica bestaan voor een deel uit ingrediënten die verkrijgbaar zijn in de supermarkt of natuurvoedingswinkel. Andere vergen wat meer zoekwerk. Achterin dit boek staat daarom een lijst van nuttige (web)winkels om je op weg te helpen.
- De recepten zijn door ons getest. Het gebruik ervan is echter geheel op eigen risico. Wij kunnen geen aansprakelijkheid aanvaarden voor de uitwerking ervan op andermans gezondheid.

Enkele ingrediënten van Romeinse cosmetica: amandelolie, bijenwas, kaneel, rozenblaadjes, rode oker, roet, mirre, tin oxide en lavendel.

LAVA BENE *baad lekker*

BEGROETING BIJ HET BETREDEN VAN EEN BADHUIS

Baden en alles daaromheen was een belangrijk onderdeel van het Romeinse leven. Toch had bijna niemand een badkamer in huis. Dat was alleen weggelegd voor de allerrijksten. Maar elke zichzelf respecterende Romeinse nederzetting had minstens één badhuis. Ook in de provincies konden de Romeinen niet zonder en bouwden ze badhuizen bij hun forten en in steden.

Het bekendste voorbeeld uit ons land is het badhuis van Coriovallum (Heerlen). De fundamenteën hiervan zijn in de jaren '40 opgegraven en er is een museum omheen gebouwd, het Thermenmuseum. Maar ook Maastricht, Nijmegen, Cuijk, de forten van Vleuten-De Meern, Zwammerdam, Alphen aan den Rijn, Valkenburg (ZH) en de Romeinse stad Forum Hadriani (nu Voorburg) hadden allemaal een badhuis. De Latijnse naam voor een badhuis was *thermae* of *balnea*.

<

*Reconstructie van een Romeins badhuis
in Carnuntum (Oostenrijk).*

De fundamenteën van het badhuis van Heerlen.

In Rome stonden prachtige, luxe badhuizen die de keizers aan de stad hadden geschonken. Het waren enorme complexen met verschillende baden, sportfaciliteiten, winkeltjes en soms zelfs bibliotheken. Ze waren overdag gedecoreerd met marmer, muurschilderingen, kleurrijke mozaïeken en beelden.

In het superchique badhuis van Caracalla in Rome was plaats voor meer dan tweeduizend bezoekers!

De provinciale badhuizen waren kleiner en eenvoudiger, maar ook hier deden de bouwers moeite om er iets moois van te maken. Zo had het badhuis van Forum Hadriani prachtige muurschilderingen.

Fragmenten van de muurschilderingen in het badhuis van Forum Hadriani.

Romeinse badhuizen waren technische hoogstandjes. Ze hadden stromend warm en koud water, riolering en ruimtes met verschillende temperaturen, van koud tot zeer heet. De verwarming, *hypocaustum* genoemd, werkte als volgt: de vloeren van de verwarmde ruimtes rustten op zuiltjes. De hete lucht uit de stookruimte stroomde hier onderdoor. De muren bestonden uit holle bakstenen waardoor de warme lucht opsteeg. Door de vloer- en muurverwarming kregen de ruimtes de gewenste temperatuur. De heetste ruimte lag het dichtst bij het stookhok, de koude ruimte lag er het verst van af.

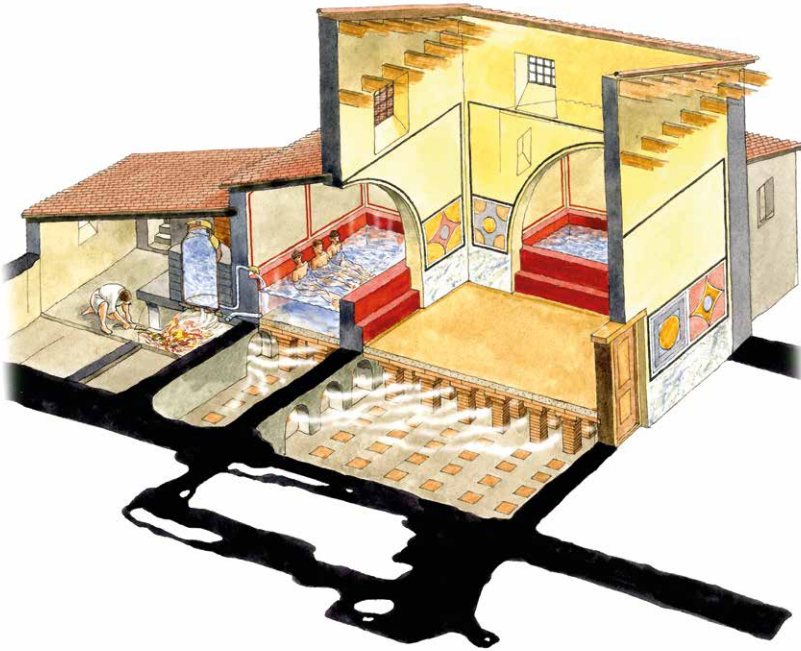
In de stookruimte stonden grote koperen ketels om het water voor de baden te verwarmen, dat vervolgens via loden leidingen het badhuis in werd geleid.

Een badhuis stoken op de juiste temperatuur was een lastige en tijdrovende taak. Dat dit niet altijd goed ging, blijkt uit het volgende epigram van de dichter Martialis (40-104 na Chr.):

‘Waar je in de zomer een vis moet bewaren, vraag je? In je
thermae, Caecilianus, bewaar je hem!’

(Martialis, Ep. II, 78)

Kennelijk was het badhuis van Caecilianus zo koud als een koelkast!

Doorsnede van het caldarium, het warme bad, van het badhuis van Forum Hadriani, met stookruimte en vloerverwarming.

HET BADRITUEEL

Een bezoek aan het badhuis was een echt ritueel. Het was een combinatie van sportschool, bad en massage. Bovendien was zo'n bezoek een sociale gebeurtenis. Romeinen gingen samen met vrienden of familie naar het badhuis, sportten er samen, deden spelletjes en maakten dinerafspraken.

De badmeester begroette de bezoekers van zijn badhuis altijd met de wens '*lava bene*', baad lekker! Nadat ze hadden betaald, kleedden de badgasten zich uit in de omkleedruimte, het *apodyterium*, want baden gebeurde naakt. In de kleedruimte waren nissen of kastjes om de kleren in te bewaren. Mensen die het zich konden veroorloven namen een slaaf van huis mee óf ze huurden er één in het badhuis om hun spullen te bewaken. De kans op diefstal was namelijk nogal groot.

In Bath (Engeland) was dit duidelijk een probleem. Hier zijn veel vloektabletten gevonden, loden plaatjes met inscripties, waarop dieven worden vervloekt die kleding, geld en sieraden uit het badhuis hebben gestolen:

‘Vervloekt zij diegene die mijn cape met capuchon heeft gestolen, zij het man of vrouw, slaaf of vrije...’

De volgende stap was insmeren met olie, doorgaans olijfolie. Romeinen gebruikten geen zeep tijdens het baden. De combinatie van olie en flink zweten reinigde de huid. Om het zweten op te wekken was sporten een vast onderdeel van een badhuisbezoek. Mannen gingen worstelen, gewichtheffen, balspelen of hardlopen. Vrouwen deden het iets rustiger aan, maar hardlopen, lichte oefeningen en balspelen werden ook voor hen geschikt geacht. In Rome sportten de badgasten in de open lucht. Het badhuis van Forum Hadriani had een overdekte sporthal. Dat was wel zo prettig in het Nederlandse klimaat.

Sportende vrouwen op een mozaïek uit Piazza Armerina (Sicilië).

Na het sporten werd het tijd voor het echte baden. Het badhuis had een koude ruimte, het *frigidarium*, een lauwe ruimte, het *tepidarium*, en een warme ruimte, het *caldarium*. Soms was er ook een zweetbad, een *sudatorium*, en een openluchtwembad. Tijdens het badritueel gingen de baders van de ene ruimte naar de andere: in de lauwe ruimte lieten zij hun lijf wennen aan de warmte, in de warme ruimte zweetten ze het vuil uit en baadden in het (zeer) warme bad. Eventueel gingen ze nog naar het sudatorium om extra te zweten en uiteindelijk koelden ze af in het koude dompel-

bad of het buitenzwembad. Tijdens de badgang, waarschijnlijk in het tepidarium, konden ze zich door een slaaf laten masseren en olie, vuil en het zweet van hun lijf laten schrapen met een *strigilis*, een schraapijzer.

Strigilis uit Katwijk-Zanderij.

ROMEINSE SCRUB

Voor een extra grondige reiniging van de huid gebruikten de Romeinen een scrub, een schurend middel zoals *lomentum*, een mengsel van vermalen tuinbonen en slakkenhuizen, of *creta fullonica*, een bepaald soort klei. Plinius raadde zout uit Cappadocië aan voor een gladde en glanzende huid.

KRUIDIGE ZEEZOUTSCRUB

200 gram fijn zeezout
50 ml geurloze olijfolie
of amandelolie
1-2 eetlepels gedroogde
lavendelbloemetjes voor
een rustgevend scrub;
gedroogde muntblaadjes
of gedroogde rozemarijn
(fijngenhakt) voor een opwekkende scrub.

*De benodigdheden
voor het scrubben
staan klaar:
lomentum, olie
en een strigilis.*

Meng alle ingrediënten. Het zout moet goed vochtig worden, pas eventueel de hoeveelheid olie aan naar behoefte. Bewaar de scrub in een goed afgesloten glazen pot.

Scrub hiermee het lichaam voor het baden of douchen voor een heerlijk zachte huid.

Een tekst uit een Romeins schoolboek vertelt over het einde van het badhuisbezoek van een vader en zoon. De vader zegt het volgende tegen zijn slaaf:

‘Doe me een badhanddoek om. Maak mijn hoofd en voeten droog. Geef mijn sandalen en doe ze me aan. Geef mijn ondergoed aan, mijn mantel, mijn tunica.’

Tegen andere slaven:

‘Pak de kleren en al onze spullen bij elkaar en kom mee naar huis. En koop in het badhuis nog even wat kleinigheden en lupinen en ingemaakte bonen.’

Badmeester:

‘Salvum lavisse – goed gebaad, mijnheer! Het ga u goed.’

(Colloquia Monacensia-Einsiedlensia X)

MANNEN, VROUWEN, KINDEREN

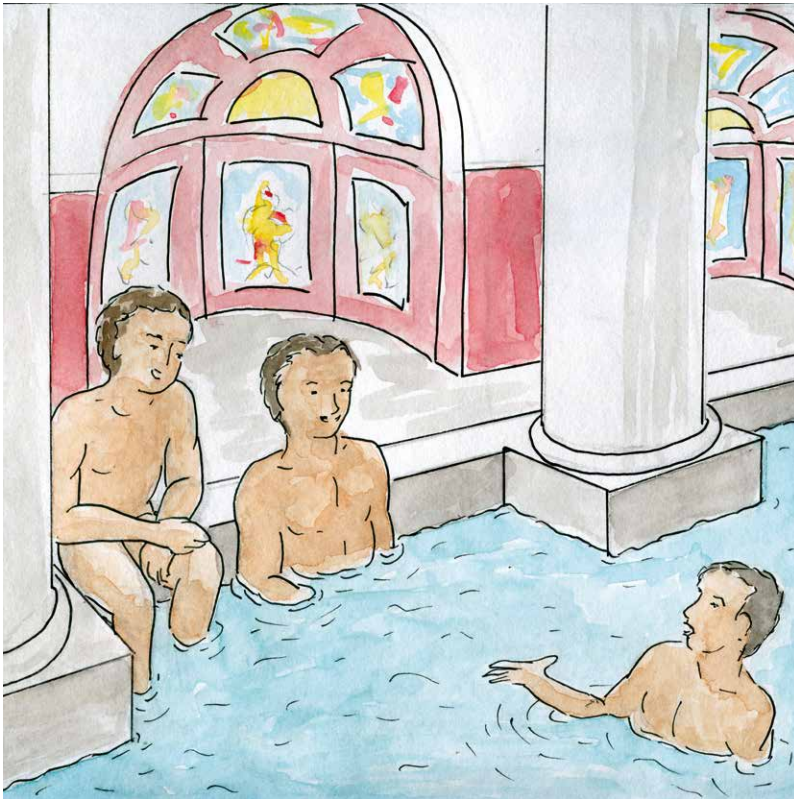
Mannen, vrouwen en kinderen bezochten allemaal het badhuis, maar deden ze dat samen? Daarover zijn de meningen verdeeld. In Romeinse bronnen zijn zeker aanwijzingen te vinden voor gemengd baden. Martialis vond het de gewoonste zaak van de wereld. Een grafinscriptie uit Lugdunum (Lyon) voor de jonggestorven vrouw van Pompeius Catussa laat ook zien dat het niet vreemd was:

‘U, die dit leest, ga naar het Apollobad om te baden,
zoals ik het met mijn vrouw deed.
Ik wilde dat ik dat nog kon.’

Mogelijk waren er in een grote stad als Rome met haar ontelbare badhuizen naast de gemengde ook aparte thermae voor mannen en vrouwen. In Pompeï zijn badhuizen opgegraven met aparte baden voor mannen en vrouwen. Kleine badhuizen met maar één set baden hadden soms aparte openingstijden voor mannen en vrouwen. De vrouwen baadden aan het eind van de ochtend, de mannen in de middag tot vlak na zonsondergang.

Daarmee hadden de mannen het trouwens beter getroffen dan de vrouwen. Zij hadden meer uren de tijd en het badhuis was in de middag optimaal op temperatuur. Ook in de badhuizen met aparte mannen- en vrouwenbaden hadden de mannen het beter: hun afdeling was groter dan die voor de vrouwen.

De keizers Hadrianus (117-138 na Chr.), Marcus Aurelius (161-180 na Chr.) en Severus Alexander (222-235 na Chr.) vaardigden allen een verbod uit op gemengd baden. Kennelijk werd dit verbod genegeerd, anders was één keer genoeg geweest.

Gemengd baden of niet? Misschien ieders persoonlijke keuze. In hedendaagse sauna's doen veel mensen er ook niet moeilijk over.

Misschien moeten we concluderen dat wel of niet gemengd baden varieerde per periode, per regio en mogelijk zelfs per badhuis en dat het meestal een persoonlijke keuze was van de baders.

Dat ook kinderen gebruikmaakten van het badhuis blijkt uit de vondst van melktanden in de baden van Caerleon (Wales) en deze treurige grafinscriptie uit Rome:

‘Daphnus en Chryseis, vrijgelatenen van Laco, hebben dit opgericht voor hun zoontje Fortunatus. Hij leefde acht jaar.
Hij verdronk in het zwembad van de Baden van Mars.’

ELKE DAG IN BAD?

Hoe vaak gingen Romeinen in bad? Cato de Oudere (234-149 voor Chr.) schrijft over de goede oude tijd:

‘Volgens historici wasten onze voorouders hun armen en benen dagelijks, omdat ze vies werden van het werk, maar wasten ze zich maar eenmaal per week helemaal.’

Maar hij leefde ongeveer een eeuw voordat de badhuizen zo immens populair werden.

Voor het geld hoefden de Romeinen het baden niet te laten. De entree voor het badhuis kostte $\frac{1}{4}$ – 1 *as*. Een as was een koperen munt van weinig waarde. Ter vergelijking: een brood kostte twee asses. Natuurlijk moesten ze bijbetalen voor extra diensten, zoals massages, maar die waren niet verplicht.

Het Romeinse wattenstaafje: een oorlepel, gevonden in Forum Hadriani.

Een badhuisbezoek kostte wel veel tijd. Rijke Romeinen die niet hoefden te werken, hadden tijd genoeg om de hele middag in het badhuis door te brengen. Voor werkende mensen was dat al lastiger en voor plattelandsbewoners die ver van de badhuizen af woonden helemaal. Mogelijk gingen zij inderdaad maar eens per week, op marktdag, als ze toch in de stad waren om hun waren te verkopen.

DIY

MELKBAD Á LA CLEOPATRA

Cleopatra.

De Egyptische koningin Cleopatra was beroemd om haar schoonheid, haar slimheid en haar relaties met Julius Caesar en Marcus Antonius. Zij zou dagelijks hebben gebaad in de melk van 700 ezeltinnen om haar mooie huid te behouden. De moderne wetenschap geeft haar gelijk, want melkzuur verwijdert dode huidcellen en de vitaminen en mineralen uit melk houden de huid soepel en elastisch. Alleen die 700 ezeltinnen zijn wat overdreven, want met één liter koemelk werkt het ook al:

125 g zeezout

1 l volle melk

250 g honing

Giet de ingrediënten in het bad terwijl het water loopt, roer alles goed door en geniet van dit koninklijke bad. Vóór het afdrogen even afspoeien met schoon water.

BADEN EN GEZONDHEID

Baden en gezondheid waren voor de Romeinen onlosmakelijk met elkaar verbonden. Regelmatig baden zou het lichaam gezond houden en het zou heilzaam werken bij gezondheidsproblemen. Dokters zoals Galenus en Celsus schreven hun patiënten baden voor om ziektes als koorts, leverproblemen, oogaandoeningen en zelfs darmproblemen te behandelen.

*Zalfsteentje met stempel van de oogarts
Lucius Iunius Macrinus uit Heerlen.
Hij werkte waarschijnlijk in het badhuis.
Op elke kant van de stempel staat een
andere zalf genoemd: een tranentrek-
kende zalf, een zachte zalf, een zalf met
mirre en een zalf met saffraan.*

Toch moeten we een kanttekening plaatsen bij de hygiëne van de Romeinse badhuizen. Naast de luxe keizerlijke badhuizen waren er ook kleine, donkere en tochtige baden. En zelfs de prachtigste badhuizen werden door gebruik, hitte, vocht en slecht onderhoud in de loop der tijd bouwvallig. Niet zo vreemd, gezien het feit dat badhuizen soms een paar eeuwen in gebruik bleven. Al maakten ze het in Emmatha (Palestina) wel heel bont volgens deze inscriptie ter gelegenheid van een verbouwing:

*‘Jullie hoeven niet meer bang te zijn voor het bad,
het verderfelijke, dat veel mensen groot leed bracht, doordat
het mannen verwondde en veel kinderen dood sloeg...’*

Ook de goed onderhouden badhuizen zouden in onze moderne ogen waarschijnlijk niet heel hygiënisch zijn. Iedereen baadde in hetzelfde water. Vaak zaten zieken en gezonden samen in bad, mensen stapten met olie en vuil op hun lijf in het water, dus de waterkwaliteit liet hoogstwaarschijnlijk te wensen over. Martialis weet het subtiel te brengen:

*‘Zoilus, je bederft het badwater door je aars
erin te wassen...’*

(Martialis, Ep. II, 42)

Hoe vaak het water werd vervangen is niet bekend; dat de Romeinen geen chloor of andere ontsmettende middelen gebruikten, weten we wel.

De rook van het vuur waarmee het badhuis werd gestookt, drong wel eens door tot in de baden. Walmende olielampen zullen de atmosfeer in de badhuizen ook niet aangenamer hebben gemaakt. Het afschrappen van olie, vuil en zweet gebeurde binnen, waarschijnlijk in het tepidarium. Daar zal de vloer niet al te schoon zijn geweest.

Badhuisslipper met houten zool uit Vechten. Zo hoefden de badgasten niet met blote voeten over de hete en glibberige vloeren van het badhuis te lopen.

Het badhuis was ook niet bepaald een oase van rust en stilte als we de filosoof Seneca (4 voor Chr. – 65 na Chr.) mogen geloven:

‘Hoor: van alle kanten klinkt allerlei lawaai om mij heen.

Ik woon hier pal boven een badhuis. Stel je maar eens alle mogelijke geluiden voor waardoor een mens een hekel krijgt aan zijn oren. Wanneer sterke lieden oefeningen doen en hun

handen laten wapperen met loden gewichten, wanneer zij zich afbeulen of minstens doen alsof, dan hoor ik gekreun en,

zodra zij hun ingehouden adem laten gaan, gepiep en hoge blaastonen. Of misschien tref ik alleen zo’n luierik die tevreden is met een gewone laag smeersel. In dat geval hoor ik handen

op de schouderbladen kletsen en van klank veranderen al naar gelang of ze vlakke of bolle delen raken. En dan komt er nog

zo’n ballenjongen bij die de scores gaat lopen omroepen, dan is het helemaal bekeken. Voeg daarbij nog amokmakers, in de

kraag gevatte dieven, lui die in het badhuis graag hun eigen stem horen, en daarbij nog mensen die met luid geplons in het zwembad ploffen.

En al die figuren hebben in ieder geval nog een goede stem! Afgezien van hen, denk je eens in, is er de schrille, snerpende stem van een epileerder, die voortdurend wat roept om de

aandacht te trekken en nooit eens zijn mond houdt, behalve als hij haartjes uittrekt en een ander in zijn plaats laat gillen. En dan zijn er nog allerlei kreten van drankverkopers, en je hebt er worstdraaiers, taartjesmakers en snackverkopers, die allemaal op hun eigen, opvallende toon hun waren aanprijzen.'

(Seneca, Ep. 56, 1-2)

GEURIGE BADHUISOLIE

DIY

Romeinse baders lieten zich tijdens het bezoek aan een badhuis insmeren met olijfolie. Hier is een recept voor een geurige olie met kruiden om de huid voor of na het bad mee in te smeren.

250 ml geurloze olijfolie
(of een andere olie
naar keuze)

**Handje gedroogde
lavendelbloemen**

**Handje gedroogde
laurierbladeren**

Stamp de kruiden fijn in een vijzel en doe ze in een schone glazen pot. Giet de olie in een andere glazen pot, zet deze in een pan met een laagje water en verwarm het geheel (au-bain-marie). Giet de warme olie over de kruiden. Laat het mengsel afkoelen, draai de deksel op de pot en zet hem twee weken op een warme plek, bijvoorbeeld op een zonnige vensterbank. Zeef de olie door een doek, smeer een beetje op een pols en ruik of de geur sterk genoeg is. Zo niet, herhaal het proces met nieuwe kruiden. Geen geduld meer? Doe er dan een paar druppels essentiële olie van lavendel en rozemarijn in.

(Bron: Sally Pointer 2005)

*Zeef en trechter uit Nijmegen.
Een handig hulpmiddel om de kruiden
uit de olie te zeven.*

Ondanks al deze minpunten waren de meeste Romeinen toch groot fan van het baden:

‘Baden, wijn en liefde richten ons lichaam te gronde.
Maar baden, wijn en liefde maken ook het leven.’

(grafschrift van Tiberius Claudius Secundus, een vrijgelatene uit de 1ste eeuw na Chr.)

Romeins badhuis in Khenchela (Algerije), nog steeds in gebruik als hammam.

HET BADHUIS NA DE ROMEINEN

Na de val van het West-Romeinse Rijk in de 5de eeuw na Chr. (in onze streken eigenlijk al eind 3de eeuw na Chr.) verdwenen de badhuizen uit het dagelijks leven. Het Oost-Romeinse Rijk bleef echter tot de Turkse verovering in 1453 bestaan. Daar bleef de Romeinse badcultuur voortbestaan, ook onder islamitisch bewind. Het Romeinse badhuis veranderde in de hammam, zoals we die nu nog steeds kennen. Om de Romeinse badhuiservaring zo dicht mogelijk te benaderen is een bezoek aan een hammam aan te raden. Hammams zijn in verschillende steden in Nederland te vinden.

LAAT JE BENEN NIET PRIKKEN *van ruige haren*

OVIDIUS, ARS AM. III, 193

De geboorte van Venus. Fresco uit Pompeï.

Lichaamshaar – een bron van ergernis voor veel vrouwen (en steeds meer mannen) in onze tijd. Dat was in de Romeinse Tijd niet anders.

*‘... Laat geen wilde geit groeien onder je oksels en laat je benen
niet prikken van ruige haren’ –*

Ovidius maande zijn lezeressen om hun lichaam netjes te ontharen en daarin was hij niet de enige. Een Romeinse vrouw werd geacht al haar lichaamshaar te verwijderen. Dat vonden de Romeinen niet alleen hygiënisch, ze zagen het ook als een teken van vrouwelijkheid en verfijning.

Volgens Galenus, een beroemde arts uit de 2de eeuw na Chr., moest een vrouwenlichaam zo glad en haarloos zijn als dat van een kind:

‘... en de vrouw heeft geen behoefte aan een speciale bedekking of bescherming tegen de kou, omdat zij toch meestal binnen blijft, maar ze heeft wel hoofdhaar nodig als bescherming en versiering...’

(Galenus, Opera Omnia II, 14)

Ontharen was zo’n essentieel onderdeel van het schoonheidsritueel dat het zelfs op een grafsteen wordt genoemd:

‘... naar elk haartje ging ze op zoek, op haar hele lijf...’

(grafschrift van Allia Potestas, een vrijgelaten slavin uit Perugia)

ROMEINS ONTHAREN

Romeinse vrouwen kenden verschillende manieren van ontharen. Toen, net als nu, was het vaak een pijnlijke aangelegenheid. Een methode die wij ook nu nog veel toepassen, was harsen. De Romeinen gebruikten hiervoor een mengsel van gesmolten bijenwas, hars en pek. Dit werd op het te ontharen lichaamsdeel gesmeerd. Tegenwoordig wordt er, terwijl de hars nog zacht is, snel een reepje stof op gedrukt. Dan kan de reep in één beweging met hars en al van de huid worden getrokken, tegen de richting van de haren in. Zo worden de haren met wortel en al uitgetrokken. Pijnlijk, maar effectief. De Romeinse vrouwen zullen het op een vergelijkbare manier hebben gedaan.

Benen harsen met een mengsel van bijenwas en hars.

HARSEN MET BIJENWAS

DIY

Er zijn helaas geen recepten overgeleverd van Romeinse ontharingshars. Met pure bijenwas zijn echter al heel redelijke resultaten te krijgen.

Smelt een kleine hoeveelheid bijenwas au-bain-marie en laat het afkoelen tot het weer stevig begint te worden. Controleer de temperatuur. Strooi een klein beetje babypoeder (of maizena) op de schone en droge huid en breng de zachte was met een spatel op het te ontharen lichaamsdeel aan. Doe dit niet te dun en smeer in de richting van de haargroei. Druk de was aan met een lapje stof en laat afkoelen. Trek het lapje met de waslaag er dan tegen de richting van de haren af.

Een bronzen spatel uit Alphen aan den Rijn. Dit soort spatels dienden om medicijnen en cosmetica te maken en op te brengen. Ook ontharingshars kon hiermee goed worden uitgestreken.

Okselhaar epilieren met een pincet.

Oksels ontharen gebeurde met een pincet. Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, werkte in het badhuis een speciale slaaf, de *alipilus*, die dit werkje voor zijn rekening nam. Volgens Seneca gilden de klanten van de alipilus nogal hard, dus ook dit was kennelijk geen prettige methode.

Puimsteen was een ander veelgebruikt ontharingsmiddel. Daarmee schuurden vrouwen, tegelijk met het haar, de dode huidcellen weg en kregen zo een mooie, gladde en haarloze huid.

Pincet uit Valkenburg-De Woerd.

Beenhaar verwijderen met puimsteen.

ONTHAREN MET PUIMSTEEN

DIY

Puimsteen wordt ook in onze tijd nog in de lichaamsverzorging gebruikt, maar dan meestal om eelt mee te verwijderen. Ermee ontharen vergt enige voorzichtigheid, want puimsteen is een soort vulkanisch glas en is dus scherp!

Olijfolie

Warm water

**Een puimsteen met
fijne poriën**

Ga in bad, onder de douche of leg warme, natte doeken op de te ontharen plek om de haren zacht te maken. Droog af en smeer de huid vervolgens in met olijfolie. Ga dan met de puimsteen in zachte, ronddraaiende bewegingen over de huid om de haartjes weg te schuren. Doe het voorzichtig, anders raakt de huid beschadigd. Spoel na met water.

Mogelijk zijn niet alle haren na één keer verdwenen. Herhaal het proces dan nog eens na een dag of twee.

Ontharen met puimsteen is vooral een bruikbare methode voor de armen en benen, niet voor de oksels of bikinilijn!

Puimsteen

Ook de vlam van een olielampje konden Romeinse schoonheden gebruiken om ongewenst lichaamshaar te verwijderen. Dat was natuurlijk niet zonder gevaar. Een slavin met een snelle hand en een natte spons in de aanslag was hierbij een goede hulp.

Olielampje uit Valkenburg-Marktveld.

Tegenwoordig is ontharen met speciale ontharingscrème de meest pijnloze methode, als je het tenminste correct toepast. De chemische stoffen in de crème lossen de haren net onder de huid op, waardoor ze afbreken en weggespoeld kunnen worden. Als de crème te lang blijft zitten, tast zij echter ook de huid aan. Dit lijkt misschien een moderne uitvinding, maar ook de Romeinen kenden al ontharingscrèmes met dezelfde (en grotere!) gevaren als de moderne.

Criton van Heraclea, de lijfarts van keizer Trajanus, had een ontharingsmiddel ontwikkeld van orpiment (arseensulfide), ongebluste kalk, creta Selinusiam (een wit aardepigment) en zetmeel. Behalve huidverbrandend door de ongebluste kalk was dit goedje ook nog eens zwaar giftig door het arseen. Geen aanrader, dus.

Plinius de Oudere wijdde in zijn encyclopedie *Naturalis Historia* het hele hoofdstuk 32 aan ontharingsmiddelen. Hij was een harde werker die veel informatie verzamelde en opschreef. Die informatie lijkt echter niet altijd even betrouwbaar. Zijn ontharingsrecepten lijken soms meer op magische formules dan op effectieve middelen. Of zou een mengsel van het bloed, de gal en de lever van een tonijn werkelijk haren kunnen verwijderen? Of de hersenen van een sidderrog, vermengd met aluin en opgebracht op de zestiende dag van de maand?

Elektrische vissen, zoals de sidderrog, werden veel gebruikt in de antieke geneeskunst, bijvoorbeeld voor pijnbestrijding. De patiënt kreeg dan een stroomstoot toegediend door een levende vis op het betreffende lichaamsdeel te leggen. Deze vissen blijken bovendien tot negen uur na hun dood nog elektriciteit af te geven. Het is echter maar de vraag of Plinius' recept inderdaad een eerste vermelding is van elektrolyse als ontharingsmethode. Zelf had hij er kennelijk weinig vertrouwen in, want hij schreef:

‘Bij elk ontharingsmiddel, echter, moeten de haren worden verwijderd voordat het wordt opgebracht.’

(Plinius, NH XXXII, 47)

>

Aphrodite, perfect onthaard zoals het hoorde.

EN DE MANNEN?

Romeinse vrouwen werden geacht een glad en haarloos lichaam te hebben. En de mannen? Zoals we hebben gezien, konden mannen in het badhuis hun oksels laten ontharen door een *alipilus*, een epileerder. Okselhaar werd geassocieerd met slechte hygiëne en vieze luchtjes. Een geciviliseerde man hield dit dus zeker in toom. Ovidius vond benen ontharen echter geen mannelijke bezigheid:

‘...wrijf uw benen niet glad met puimsteen...’

Een volledig haarloos mannenlichaam was in Romeinse ogen een teken van verwijfdheid. Een echte man was een beetje ruig.

Een mannenlichaam mocht best wat (schaam)haar hebben.

HUID ZO GLAD ALS IVOOR

en witter dan sneeuw in de zon

VRIJ NAAR OVIDIUS, AMORES III.7, 7-8

De drie Gratiën, godinnen van schoonheid en elegantie.

Na het scrubben, baden en ontharen werd het tijd om de mishandelde huid een beetje te verwennen. Het ideaal van de Romeinse vrouw was immers een jeugdig uiterlijk met een gave, lichte huid, zonder rimpels, pukkels of andere ontsieringen. Dit gold niet alleen voor het gezicht, maar voor het hele lichaam. In de bronnen vinden we dan ook veel recepten voor huidverzorgingsproducten, zoals crèmes, gezichtsmaskers en oliën die rimpels moeten voorkomen, pukkels en vlekjes verwijderen, het gezicht reinigen en de huid laten stralen.

HUIDOLIËN

Plantaardige oliën worden nog steeds veel gebruikt in de huidverzorging. De vetzuren en antioxidanten houden de huid soepel en zacht. De Romeinen waren misschien niet op de hoogte van de chemische samenstelling, maar wisten wel dat diverse oliën een aangename werking hadden.

De meestgebruikte olie in de Romeinse wereld was olijfolie. Plinius raadt in zijn *Naturalis Historia* bovendien castor- of wonderolie, moringa-olie en amandelolie aan voor de huidverzorging:

‘Amandelolie werkt zuiverend en verzachtend; het vervaagt rimpels, verbetert de teint, en in combinatie met honing verwijdt het vlekjes van het gezicht.’

(Plinius, NH XXIII, 42)

Hij geeft ook een goede tip voor een gezichtsscrub: een pluk ongesponnen schapenwol gedrenkt in rozenolie en honing verwijdt dode huidcellen.

In de *Materia Medica* van de arts Dioscorides, een encyclopedie over geneeskrachtige planten uit de 1ste eeuw na Chr. die meer dan 1500 jaar in gebruik is gebleven, staan bovendien recepten voor verschillende bloemen- en kruidenoliën met een heilzame werking, zoals rozen-, majoraan- en laurierolie.

ROZENOLIE

De roos, bloem van Venus, was geliefd bij de Romeinen. Zij verwerkten rozen in parfum en cosmetica, in gerechten, in bloemenkransen en om hun gasten mee te bestrooien tijdens grootse banketten. Volgens de (niet heel betrouwbare) *Historia Augusta* liet keizer Elagabalus (218-222 na Chr.) zelfs zoveel rozenblaadjes over zijn gasten uitstrooien dat ze er in stikten!

Rozenolie is gelukkig geheel ongevaarlijk en goed voor de huid. Dioscorides beschrijft in zijn boek *Materia Medica* twee methoden om het te maken. Voor hedendaags gebruik hebben wij zijn recepten iets vereenvoudigd.

**Gedroogde rozenblaadjes
van onbespoten, sterk
geurende rozen**

**Plant aardige olie,
bijvoorbeeld amandelolie
of geurloze olijfolie**

**Bewaar de olie in een
donkere fles op een
koele plaats.**

**Het is aan te raden
om gedroogde rozenblaadjes
te gebruiken voor de rozen-
olie. Het water uit verse
rozenblaadjes kan schimmel
veroorzaken.**

**Op dezelfde manier maak je
ook lavendel-, rozemarijn-,
kamille- of andere kruidige
olie. Deze oliën zijn puur te
gebruiken of als basis voor
crèmes en zalven.**

SNELLE METHODE

Kneus de rozenblaadjes in een vijzel en doe ze in een schone glazen pot. Giet er zoveel olie over dat ze helemaal onder staan. Doe de deksel op de pot en zet hem in een pan met warm water. Laat dit twee uur trekken. Het water moet niet koken. Roer elk half uur in de pot en kijk of er nog voldoende water in de pan zit. Laat de olie afkoelen en zeef hem door een doek. Als de geur niet sterk genoeg is, kan je het proces herhalen met dezelfde olie en een nieuwe portie bloemblaadjes. Volgens Dioscorides kunnen de rozenblaadjes maximaal zeven keer worden vervangen.

LANGZAME METHODE

Kneus de rozenblaadjes in een vijzel en doe ze in een schone glazen pot. Verwarm de olie au-bain-marie en giet de warme olie over de bloemblaadjes. Ze moeten helemaal met olie bedekt zijn. Doe de deksel op de pot en zet hem twee tot vier weken op een warme plaats. Roer het mengsel af en toe door met een houten lepel. Zeef de olie door een doek. Als de geur niet sterk genoeg is, kan je het proces herhalen met dezelfde olie en nieuwe bloemblaadjes.

*Rosa Gallica
(Apotheekersroos),
een sterk geurende
rozensoort die de
Romeinen ook al kenden.*

Aryballoi (olieflesjes) uit Mook en Nijmegen. Welke heerlijke oliën zouden hierin hebben gezeten?

GEZICHTSMASKERS

Volgens hedendaagse schoonheidsspecialisten zijn gezichtsmaskers een onmisbaar onderdeel van de verzorging van de gezichtshuid. Zij verbeteren de huidconditie, reinigen en voeden de huid en helpen tegen rimpels en onzuiverheden.

Ook Romeinse vrouwen maakten gebruik van maskers en pakkingen. Zo klaagt de satiredichter Juvenalis (ca. 60-135 na Chr.) over een vrouw die bij haar man thuis *siliginis*, een afzichtelijke pakking van brood geweekt in ezelinnenmelk, op doet, maar met een schoongewassen gezicht naar haar minnaars gaat:

‘...dan is ze rijk, maar tevens weerzinwekkend en tegelijk afzichtelijk en raar, omdat ze zich het aangezicht bewerkt met laagjes broodpap of met crème van ’t merk Poppaea, die blijft plakken rond de mond van haar arme man. Want waarom thuis nog mooi zijn, als ze strakjes toch uitgaat? Heus, haar vrijers ontmoet ze met een schoongepoetste huid en veel parfum...Die broodpap blijft een tijdje zitten, tot zij de eerste laag verwijdt en weer toonbaar wordt...’

(Juvenalis, Satiren VI, 458-468)

PAKKING VAN BROOD EN MELK

DIY

Hoe merkwaardig een masker van brood en melk ook mag lijken, het wordt nog steeds gebruikt bij de behandeling van acné, steenpuisten en splinters in de vorm van een pakking. De pakking trekt pus en splinters uit de huid en helpt tegen ontstekingen.

Een snee brood

Volle melk

Verwarm de melk tot een temperatuur die de huid nog kan verdragen. Verkruiemel het brood, doe het in een kom en giet er zoveel melk over dat het brood helemaal vochtig is. Kneed of roer er een smeuijge massa van. Breng het mengsel aan op de huid, wikkel er gaasverband omheen en laat het 8-12 uur inwerken. Spoel af met lauw water. Voor een gezichtsmasker is het gebruik van gaasverband niet praktisch. Laat hiervoor het mengsel inwerken tot het is afgekoeld.

*Romeins brood uit Pompei,
verkoold tijdens de fatale uitbarsting
van de Vesuvius in 79 na Chr.
Voor een pakking is verser brood
geschikter....*

Martialis beschrijft, weinig subtiel, een vrouw die met een masker op in bad zit:

‘Je mooie gezicht verberg je met een zwarte zalf, maar met je
lelijke lijf verpest je het badwater.’

(Martialis, Ep. III, 3)

Elders noemt hij groene zalven, modderpakkingen en een papje van bonenmeel waarmee vrouwen hun lichaam insmeren om rimpels en zwangerschapsstrepen te behandelen.

Ovidius ontpopt zich tot een ware schoonheidsspecialist in zijn werk *Medicamina Faciei Feminae*, ofwel 'Cosmetica voor het gezicht van de vrouw'. In dit gedicht, dat helaas maar gedeeltelijk bewaard is gebleven, geeft hij vijf recepten voor gezichtsmaskers en – reinigers. Bijvoorbeeld:

'Zal ik nu eens vertellen, hoe uw gezicht een blanke helderheid kan krijgen, wanneer de slaap uw tedere leden heeft ontspannen? Neem daarvoor gerst die Libische boeren ons over zee toestuurden. Ontdoe deze van het kaf en de vliesjes. Voeg er een even grote hoeveelheid linzenwikke aan toe, die is geweekt in tien eieren (aan gerst alléén moet men twee librae [654 g] hebben). Zodra dit mengsel in de wind is gedroogd, moet een trage ezelin het onder een grove steen vernalen. Maak vervolgens een poeder van het gewei dat voor de eerste keer een levenskrachtig hert ontvalt; roer daarvan een zesde van een as [55 g] door het vorige tot een stuivende massa en laat het geheel onmiddellijk door een uiterst fijne zeef lopen. Doe er twaalf narcissenbollen bij, die, zonder de schutbladen, met krachtige hand op schoon marmer zijn fijngewreven; ten slotte nog een zesde van een as Toscaans zaad, opgelost in gom, en negen maal zoveel honing [495 g]. Een vrouw die dit op haar gezicht aanbrengt zal mooier stralen dan haar eigen spiegel.'

(Ovidius, Med. Fac. Fem. 51-68)

Het grootste deel van dit recept spreekt voor zich. Opmerkelijk en handig is dat Ovidius hoeveelheden noemt, een zeldzaamheid in antieke recepten, die vaak alleen bestaan uit een opsomming van ingrediënten.

Een paar bestanddelen hebben wat extra toelichting nodig. Poeder van hertengewei is waarschijnlijk hertschoornzout: ammoniumcarbonaat ofwel vlugzout. Het ontstaat door droge destillatie van hertengewei en wordt al eeuwenlang gebruikt als bakpoeder en om flauwgevallen mensen bij te

Weegschaal uit Renkum, een handig hulpmiddel bij de recepten van Ovidius.

brengen. Romeinse bronnen noemen het als middel om de gezichtshuid te reinigen. Toscaans zaad kan spelt zijn en gom is mogelijk Arabische gom, een bindmiddel en volgens de Romeinen een effectief anti-rimpelmiddel.

De meeste ingrediënten zijn inderdaad weldadig of in ieder geval niet schadelijk voor de huid. Gerst wordt in moderne cosmetica niet meer gebruikt, maar haver wel. De vetten en eiwitten uit het graan verzorgen en voeden de huid, net als ei en honing. Narcissenbollen kunnen echter allergische reacties oproepen en hertschoornzout kan irritatie veroorzaken. Daarom volgen hieronder aangepaste recepten om echt te gebruiken.

GEZICHTSMASKERS VAN DE ACHTERACHTERKLEINDOCHTER VAN OVIDIUS

III

1 eiwit

1 eetlepel haver- of gerstmeel

1 eetlepel honing

MASKER VOOR EEN STRAKKERE HUID

Klop het eiwit stijf en roer de honing en het havermeel erdoor.

Meng goed. Verdeel het masker over gezicht en hals en laat het 20 minuten inwerken. Spoel het af met lauw water.

**4 eetlepels havermout of
gerstvlokken**

1 eetlepel honing

1 eidooier

VOEDEND MASKER

Maal de havermout tot meel en meng met de honing en de eidooier tot een smeerbare massa. Verdeel het masker over het gezicht en laat 15 minuten inwerken. Spoel af met lauw water.

1 ui

**½ kop gekookte havermout of
gerstvlokken**

2 eetlepels honing

ONTSTEKINGSREMMEND MASKER BIJ ACNÉ

Pel de ui, snijd hem fijn en pureer hem. Meng de gekookte havermout en honing erdoor tot een smeerbare pasta. Verdeel het masker over het gezicht en laat 20 minuten inwerken. Spoel af met lauw water.

Aan alle recepten kunnen tarwekiemen, tarwekiemolie en linzenmeel worden toegevoegd om nog dichter bij Ovidius' oorspronkelijke recept te blijven.

Een perfecte teint dankzij Ovidius?

HUIDCRÈMES

Een rimpelloze huid was een belangrijk onderdeel van het Romeinse schoonheidsideaal. Er waren dan ook verschillende anti-rimpelcrèmes op de markt, de meeste op basis van dierlijk vet. Zwanenvet zou het beste zijn, maar leeuwen-, beren- en eendenvet werkten ook goed. Volgens Plinius was berenvet met rozenolie een probaat middel tegen puistjes en voor een mooie teint. Mogelijk waren de exotische dierenvetten een bijproduct van de gevechten in de arena, waar gladiatoren het tegen wilde dieren moesten opnemen.

Lanoline, ofwel wolvet, was bij de Romeinen ook al bekend. Het is nog steeds een veelgebruikt bestanddeel van crèmes en zalven, omdat het goed door de huid wordt opgenomen en deze verzorgt en beschermt tegen invloeden van buitenaf. Ovidius is echter niet erg te spreken over de geur ervan:

‘Wat stinkt het wolvet, al komt de olie uit de ongewassen
schapenvachten helemaal uit Athene.’

(Ovidius, *Ars Am.* III, 213)

Naast de teksten van de klassieke schrijvers hebben we ook een hele directe aanwijzing voor Romeinse anti-rimpelcrème. In Londen is een tinnen zalfpotje uit de 2de eeuw na Chr. gevonden met de crème er nog in. Zelfs de sporen van de vingers van de gebruikster waren nog zichtbaar! In hoofdstuk 6 wordt deze vondst uitgebreider besproken.

HUIDCRÈME VAN GALENUS

DIY

Galenus van Pergamon (129 – ca. 199 na Chr.) was één van de invloedrijkste artsen uit de Romeinse Tijd. Tot aan de Renaissance, ca. 1300 jaar na zijn dood, vormden zijn medische geschriften de basis voor de geneeskunde. Hij heeft een recept voor een emulsie van rozenwater en olie nagelaten dat tot in de 19de eeuw min of meer onveranderd is gebruikt: *ceratum refrigerans*. Op de huid verdampt het water uit de crème, waardoor hij koel aanvoelt. Vandaar de naam *cold cream*.

**40 g rozenwater (liefst
hydraat, zie p. 50)**

**40 g amandel- of olijfolie
(of rozenolie)**

10 g bijenwas

**evt. 10 druppels essentiële
rozenolie**

*Zalfpotjes van glas
en aardewerk uit Nijmegen
en Katwijk.*

Verwarm olie en bijenwas samen au-bain-marie tot de was helemaal is gesmolten in de olie. Verwarm het rozenwater in een ander pannetje ook au-bain-marie tot dezelfde temperatuur als het olie-was-mengsel (ca. 60° C).

Haal alles van het vuur. Mix het oliemengsel met een mixer op lage stand. Voeg druppel voor druppel het rozenwater toe. Blijf mixen tot de crème stevig wordt. Roer er dan eventueel de essentiële olie door voor extra rozengeur. Schep de crème in een schoon potje en bewaar op een koele plaats. Verbruik hem binnen enkele weken.

ROZENWATER

DIY

Rozenwater verfrist de huid en is een ingrediënt van Galenus' *cold cream*. Het is kant-en-klaar te koop, maar zelf maken kan ook. Er zijn twee soorten: rozeninfusie en rozenhydraat.

Rozen op een fresco uit Pompei.

ROZENINFUSIE

**Verse of gedroogde rozenblaadjes van
onbespotten, sterk geurende rozen
Gedestilleerd water of bronwater**

Doe de rozenblaadjes en het water in een pan-
netje. De blaadjes moeten helemaal onder water
staan. Doe de deksel op de pan, breng het water
aan de kook en laat de blaadjes op een laag
vuurtje ca. 3 kwartier trekken in het hete water.
Zet het vuur uit en laat het rozenwater afkoelen.
Zeef dan door een doek de rozenblaadjes eruit.
Bewaar het rozenwater koel en verbruik het bin-
nen een week.

**Verse of gedroogde
rozenblaadjes van
onbespotten,
sterk geurende rozen**

**Gedestilleerd water
of bronwater**

**Pan met deksel
zonder stoomgat**

**Halve baksteen of ander
vuurvast voorwerp
dat in de pan past**

**Vuurvast kommetje
dat in de pan past**

**Ijsklontjes in een
plastic zak**

ROZENHYDROLAAT

Leg de steen onderin de pan. Doe de rozenblaadjes in de pan,
rondom de steen, maar niet hoger dan de steen. Vul de pan met
gedestilleerd water tot het niveau van de steen. Zet nu het vuur-
vaste kommetje op de steen, doe de deksel ondersteboven op
de pan en leg de zak met ijsklontjes in de dek-
sel. Breng het water aan de kook en laat
het 1-2 uur zachtjes sudderen. Kijk tus-
sendoor af en toe voorzichtig of de pan
niet droog kookt, maar laat zo min mogelijk
stoom ontsnappen. Vervang bovendien
de ijsklontjes regelmatig, zodat de
deksel goed koud blijft.
De stoom stijgt op naar de
koude deksel, condenseert daar
en druppelt in het vuurvaste
bakje. Dat is het rozenwater.
Laat het rozenwater afkoelen met
de deksel op de pan. Giet het ver-
volgens in een schoon flesje en
bewaar het koel.

Glazen flesje uit Heerlen.

MERKWAARDIGE MIDDELEN

De tot nu toe besproken verzorgingsproducten klinken in onze moderne oren best bruikbaar. Oliën, vetten, bloemen en kruiden zijn nog steeds belangrijke bestanddelen van cosmetica. Romeinse vrouwen gebruikten echter ook exotischer middelen voor een mooie teint en een rimpelloze huid.

Om sproeten, puistjes en vlekjes te verwijderen en de teint te verbeteren, raadt Plinius het gebruik van ***crocodilea*** aan, krokodillenpoep, gemengd met henna-olie of water. Waarschijnlijk werd het als gezichtsmasker gebruikt. Er zijn onderzoekers die dit zo'n vreemd idee vinden, dat ze ervan uitgaan dat de Romeinen geen echte uitwerpselen gebruikten. 'Crocodilea' zou naar hun idee een Egyptisch codewoord zijn voor 'Ethiopische aarde', een cosmetische aarde of klei.

Plinius weet echter een nog beter middel:

'Ze zeggen dat stierenmest de wangen een roze tint geeft, zelfs crocodilea is niet beter voor dit doel; het gezicht moet wel met koud water worden gewassen, voor en na het gebruik.'

(Plinius, NH XXVIII, 50)

Ergens anders wordt ook spreeuwenpoep genoemd als vervanging voor crocodilea. Dus misschien moet de conclusie toch zijn dat Romeinse vrouwen wel degelijk uitwerpselen op hun gezicht smeerden voor een mooie, gladde huid.

De ammoniak uit de ontlasting zou blekend en samentrekkend kunnen werken en dode huidcellen kunnen verwijderen, waardoor de huid gladder en beter doorbloed wordt. Als er gedroogde poep gebruikt werd, waar met water of olie een papje van werd gemaakt, hoefde het ook niet al te erg te stinken.

Romeinse schoonheden waren bovendien niet de enigen in de geschiedenis die uitwerpselen gebruikten als cosmetica. De Trotula-teksten, 12de-eeuwse geschriften over vrouwengeneeskunde uit Salerno, noemen duivenpoep voor een mooie teint. En Japanse geisha's maken al eeuwenlang een gezichtsmasker van nachtegalenpoep, *uguiso no fun*. Voor wie zelf eens de effecten van deze vorm van huidverzorging wil uitproberen: *uguiso no fun* is via internet te koop.

Krokodillenpoep als gezichtsmasker?

Gladiatorenzweet, populair bij Romeinse vrouwen als bodylotion.

Een ander onalledaags Romeins schoonheidsmiddel was gladiatorenzweet. Het werd verzameld in de arena en voor veel geld verkocht in kleine potjes. Het zou bevorderlijk zijn voor een mooie huid. Volgens Plinius had het ook een geneeskrachtige werking. Artsen verzamelden het schraapsel van zweet met olijfolie uit de badhuizen om er geneesmiddelen van te maken tegen, onder andere, zenuwpijnen, wratten en verstuikingen.

BLIJF GOED VOOR *witte tanden zorgen*

OVIDIUS, ARS AM. III, 197

Bij een verzorgd uiterlijk hoort een mooi gebit. Dat is nu zo en dat was in de Romeinse Tijd niet anders. Zowel mannen als vrouwen werden geacht hun tanden schoon en hun adem fris te houden:

Een vrouw maakt haar tanden schoon.

‘... dat hij geen onbedekt deel van zijn lichaam vies en stinkend laat zijn, in het bijzonder niet zijn mond! Dat is toch het lichaamsdeel dat een mens openlijk en in het volle zicht het meeste gebruikt, of hij nu iemand zoent, of met iemand een gesprek voert dan wel in het openbaar spreekt, of in een tempel een gebed doet...’

(Apuleius, Apologia 7)

TANDPOEDERS

Tandpasta is pas in de 19de eeuw uitgevonden. Daarvóór maakten mensen hun tanden schoon met tandpoeders, zo ook de Romeinen:

‘... ik stuur je, op verzoek, het recept voor een reine mond en een stralend wit gebit: het is Arabisch spul, een heel verfijnd, polijstend, prachtig poedertje. Ontstoken tandvlees wordt weer helemaal gezond, en etensrestjes worden grondig opgeruimd! Zo blijft geen viezigheidje in je mond te zien wanneer een gulle, volle lach je lippen opent.’

(Apuleius, Apologia 6)

Scribonius Largus (ca. 1-50 na Chr.), arts aan het hof van keizer Claudius, prijst het volgende middel aan voor glanzende, sterke tanden. Het was, volgens hem, het favoriete tandpoeder van Octavia, de zus van keizer Augustus:

‘...besprenkel een sextarius (ca. 0,5 l) gerstmeel met een mengsel van azijn en honing, kneed het langere tijd en verdeel het in zes balletjes. Rol ze uit en meng er een halve uncia (ca. 14 g) steenzout door, bak ze in een oven tot ze verkoold zijn. Vijzel de balletjes fijn en doe er voldoende nardus bij tot ze geurig zijn...’

(Scribonius Largus, Compositiones LIX)

Op een Egyptisch papyrusfragment uit de 4de eeuw na Chr. is een recept voor tandpoeder bewaard gebleven waarvan de gebruiker gezonde en witte tanden zou krijgen, volgens de Griekse tekst. Het poeder bestond uit één drachme (3,4 g) steenzout, twee drachma poleimunt, één drachme iris (iriswortelpoeder?) en 20 peperkorrels, alles fijngemalen en goed gemengd. Onderzoekers die dit hebben nagemaakt, vonden het heel verfrissend en goed reinigend.

De Romeinen gebruikten ook vreemdere ingrediënten voor hun tandpoeders, zoals vermalen puimsteen, poeder van verbrande runderhoorns of hertengeweï, verkoolde schapenwol of vijgen, fijngemalen *murex*-schelpen,

eierschalen en verpulverd glas. Volgens Plinius was een mengsel van verkoolde hondentanden of hazenkoppen met honing een goed middel om de tanden mee te poetsen. Al deze verkoolde en vermalen ingrediënten werkten als schuurmiddelen. Ook in moderne tandpasta's zitten polijstmiddelen om tandplak te verwijderen, maar doorgaans wel iets subtielere dan de Romeinse.

Zuiveringszout (natriumbicarbonaat of *baking soda*) en steenzout schuurden niet alleen de tanden schoon, maar remden ook bacteriegroei. Nardus, mastiek, iriswortel en mirre gaven een aangename smaak aan de poeders. Bovendien, zo weten wij nu, hebben zij een ontstekingsremmende werking. Helemaal zo gek nog niet, die *dentifricia*?

Mastiek, hars van de mastiekboom (Pistacia lentiscus) die groeit op het Griekse eiland Chios.

TWEE KEER PER DAG POETSEN?

Ondanks de heilzame werking van een aantal ingrediënten, vormden de agressieve schuurmiddelen in veel *dentifricia* een aanslag op het tandglazuur, zeker bij veelvuldig gebruik. Hoe vaak poetsten de Romeinen dan hun tanden? Uit de bronnen blijkt dat de tandpoeders mogelijk niet bedoeld waren voor dagelijks gebruik. Priscianus, een 4de-eeuwse arts uit Constantinopel, adviseerde om na het gebruik van een *dentifricium* de mond te spoelen met wijn waarin een iriswortel was gekookt en daarna twee keer per maand de tanden te spoelen met warme wijn om ze mooi wit te houden. Het lijkt er dus op dat de tanden slechts af en toe grondig werden geschrobd met een tandpoeder, zoals wij tegenwoordig ook maar een paar keer per jaar onze tanden laten polijsten door de mondhygiënist. De rest van de tijd waren er andere middelen om de tanden schoon en de adem fris te houden, zoals tandenstokers en mondwaters.

EEN DENTIFRICIUM VOOR DE 21STE EEUW

DIY

2 eetlepels cosmetische bentonietklei

1 eetlepel baking soda

½ eetlepel ongeraffineerd zeezout of

Himalayazout

1 theelepel gedroogde munt

1 eetlepel gedroogde salie

of in plaats van salie:

½ theelepel kaneelpoeder

1 mespunt kruidnagelpoeder

optioneel

½ theelepel actieve koolstof

(bv. Norit)

Tanden poetsen als een Romein, maar dan zonder de schadelijke bijwerkingen van te agressieve schuurmiddelen. Dit tandpoeder is geschikt voor dagelijks gebruik. Er zit alleen geen fluoride in, zoals onze moderne tandartsen toch wel graag zien.

Vijzel het zout en de gedroogde kruiden heel fijn. Meng alle ingrediënten met een houten lepel en bewaar het tandpoeder in een afgesloten glazen potje. Doop een vochtige tandenborstel in het poeder en poets je tanden zoals je gewend bent.

TANDENBORSTELS EN TANDENSTOKERS

Hoe brachten de Romeinen de tandpoeders eigenlijk aan op hun tanden? Hadden ze al tandenborstels? De klassieke schrijvers laten ons op dit punt helaas in de steek, ze zeggen er niets over. De oervorm van de tandenborstel is misschien wel een takje met een uitgekauwd uiteinde. In de islamitische wereld wordt nog steeds de *miswak* gebruikt om de tanden te reinigen, een takje van de arakboom (*Salvadora persica*). Mogelijk gebruikten de Romeinen ook zo iets. Ze kunnen de tandpoeders echter ook met hun vingers of met een doekje hebben aangebracht.

*Miswak, een islamitisch gebitsreinigingstakje.
Zag een Romeinse tandenborstel er ook zo uit?*

Tandenstokers (*dentiscalpia*) kenden de Romeinen zeker wel, gemaakt van (mastiek)hout, metaal of in noodgevallen de punt van een schrijfveer:

‘Mastiek is beter, maar als er geen aangepunt houtje
verkrijgbaar is, kun je ook je tanden schoonmaken met de punt
van een veer’

(Martialis, Ep. XIV, 22)

Toiletset uit Woerden, met tandenstoker?

MONDWATER

Het Romeinse dieet, met veel knoflook en wijn, en gebrekkige mondhygiëne konden leiden tot slechte adem. Die bestreden de Romeinen met allerlei mondwatertjes. Plinius raadde bijvoorbeeld aan om voor een frisse adem de mond 's avonds te spoelen met onverdunde wijn en, om kiespijn te voorkomen, 's ochtends te spoelen met water. Ook hielp het volgens hem om tanden en tandvles in te wrijven met wol, gedrenkt in honing.

Van de Griekse arts Hippocrates, de grondlegger van de geneeskunde uit de 5de-4de eeuw voor Chr., is een recept voor een heilzaam mondwater overgeleverd:

‘Vijzel dille en anijszaad, twee obool (ca. 1,5 g) mirre; vermeng deze substanties met een halve cotyla (ca. 1/8 liter) pure witte wijn; spoel hiermee de mond en houdt het een tijdje in de mond; doe dit vaak en spoel de mond met dit middel na elke maaltijd.

Dit medicijn reinigt de tanden en geeft ze een zoete geur.’

(Hippocrates, De Morbis Mulierum II)

De Romeinen verfristen bovendien hun adem door op mastiek, laurier- of kaneelbladeren te kauwen. Ook parfum werd als mondwater gebruikt. Martialis trapt er niet in:

‘Opdat je niet stinkt naar de wijn van gisteren, drink jij,
weelderige Fescennia, sommige van Cosmus’ beroemde
parfums. Ontbijtjes van die aard laten hun sporen na op de
tanden, maar vormen geen barrière tegen de dampen die
opstijgen uit de diepten van de maag. Nee, de gore stank is juist
erger gemengd met parfum...’

(Martialis, Ep. I, 87)

Plinius raadt aan om de mond te spoelen met *omphacion*, olie van onrijpe olijven, en deze enige tijd in de mond te houden voor witte tanden en gezond tandvlees. Dit doet sterk denken aan de Ayurvedische methode *kavala graha*, ofwel *oil pulling*, waarbij de mond wordt gespoeld met olie voor, onder andere, witte tanden en een frisse adem.

KRUIDENOLIE VOOR EEN FRISSE ADEM

DIY

1 takje basilicum
2 takjes peterselie
50 ml sesamolie (of olijfolie à
la Plinius)

Snijd de kruiden fijn, voeg de olie toe en mix alles met een staafmixer glad. Breng de kruidenolie na het tandenpoetsen aan, houd hem enkele minuten in de mond en spuug uit.

<

Laurier voor een frisse adem.

Volgens Catullus, een Romeins dichter uit de 1ste eeuw voor Chr., gebruikten de Spanjaarden een wat minder fris mondwater:

‘...in Keltiberië heeft men de gewoonte, zich ’s morgens vroeg tanden en blozend tandvlees met ochtendplas te poetsen.’

(Catullus, Carmina XXXIX, 17-21)

Mochten al deze middelen toch niet helpen, of even niet bij de hand zijn, dan heeft Martialis nog een nuttige tip:

‘Als je van de sterk-ruikende Tarentijnse prei hebt gegeten, zoen dan met je mond dicht.’

(Martialis, Ep. XIII, 18)

KIESPIJN EN KUNSTGEBITTEN

Ondanks hun tandpoeders, tandenstokers en mondwaters kregen ook Romeinen kiespijn en cariës. In de medische encyclopedie *De Medicina* van de arts Celsus, uit het begin van de 1ste eeuw na Chr., staan veel middelen tegen kiespijn. Ze waren vaak gemaakt op basis van opium, dus ze waren ongetwijfeld effectief. Celsus raadt bovendien aan om gaatjes in tanden en kiezen schoon te schrapen met een metalen lepeltje om zo de tanden zo lang mogelijk te kunnen behouden. Losse tanden konden met gouddraad of linnen garen worden vastgezet aan de tanden ernaast. Tandentrekken zag hij als een laatste redmiddel.

Uit vondsten op het Forum Romanum in Rome blijkt dat artsen zich inderdaad aan deze voorschriften hielden. In een afvoer van een winkel zijn, naast scherven van parfumflesjes en medicijn- en cosmeticapotjes, 86 kiezen gevonden, getrokken met wortel en al. Ze hadden allemaal flinke cariës, tot in de tandpulp. Rond de gaatjes had zich echter een beschermende laag met extra veel mineralen ontwikkeld. Dit wijst er mogelijk op dat de aantasting van de tanden steeds weer was vertraagd door medisch ingrijpen.

De persoon die de kiezen uiteindelijk trok, was goed in zijn vak, want ondanks de grote holtes was geen enkele kies gebroken. Een echte tandarts was hij niet, want die bestonden nog niet. Het winkeltje op het

Forum Romanum was een soort drogisterij, waar klanten parfum, medicijnen en schoonheidsmiddelen konden kopen en van hun kiespijn werden afgeholpen.

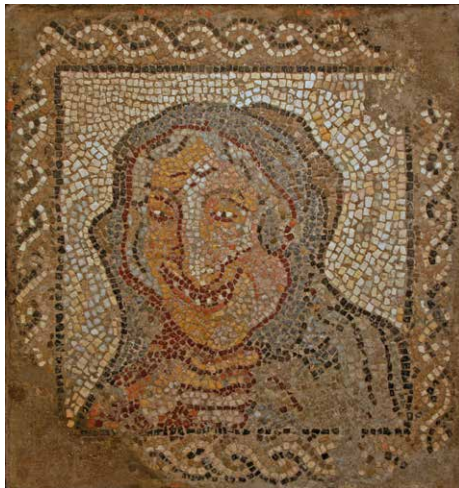
In de Romeinse Tijd zullen veel mensen hebben rondgelopen met incomplete gebitten door tandbederf, oorlog en ongelukken. Voor Martialis was dit een eindeloze bron van vermaak:

‘Daar op de ereplaats, op het middelste bed,
Met een haar of drie op zijn hoofd vastgeplakt met pommade,
Met een tandenstoker in zijn halfopen mond,
Ligt een leugenaar: hij heeft geen tanden.’

(Martialis, Ep. VI, 74)

‘Als ik het wel heb, Aelia, bezat jij nog vier tanden;
een hoestbui nam er twee, een tweede nam de andere.
Nu kun je onbezorgd gaan hoesten, vele malen:
een derde hoestbui heeft bij jou niks meer te halen.’

(Martialis, Ep. I, 19)

Mozaïek uit Spanje van een oude vrouw met weinig tanden.

Ontbrekende gebitselementen konden worden aangevuld met kunstgebit-ten van bot, tand (van mensen of dieren) of ivoor. Aangezien mooie witte tanden een teken van jeugd en schoonheid waren, probeerden vooral oudere vrouwen hun leeftijd en ontbrekende tanden op deze manier te verdoezelen. Martialis doorziet ze echter meteen:

‘Thaïs heeft zwarte, Laecania witte tanden.

Wat is daarvoor de reden?

Laecania heeft de hare gekocht,

Thaïs heeft haar eigen tanden nog.’

(Martialis, Ep. V, 43)

Helaas hebben archeologen nog nooit een Romeins kunstgebit gevonden. Wel zijn kunstgebitten of bruggen bekend uit rijke Etruskische vrouwen-graven, uit de 7de -1ste eeuw voor Chr. Zij bestaan uit een gouden band met valse tanden van bot, ivoor of tand. De gouden band werd bevestigd aan de naastgelegen echte tanden. De Etruskische vrouwen droegen deze bruggen als een soort sieraad. Onderzoekers concluderen zelfs dat zij gezonde voortanden lieten trekken om zo’n gouden brug te kunnen dragen. Deze praktijk was in de Romeinse cultuur onbekend.

Kopie van een Etruskisch kunstgebit.

Tot slot heeft Ovidius nog een goede raad voor vrouwen met gebitsproblemen: afstand houden en vooral niet lachen.

‘Praat met mondgeur nooit zonder eerst een hap te eten,

En houd altijd afstand van de man met wie je praat!

Met een schots en scheef gebit, of met tanden groot en zwart

Levert lachen schade op, en brengt verdriet en smart.’

(Ovidius, Ars Am. III, 277-280)

ER ZIJN VELE KAPSELS, *kies wat jou het beste staat*

OVIDIUS ARS AM. III 135-136

Slavinnen kappen het haar van hun meesteres. Reliëf uit Neumagen.

Lang, dik, glanzend haar en een mooi kapsel, dat was het ideaal van de Romeinse vrouw. Hiervoor deed zij veel moeite, tot ergernis van een aantal klassieke schrijvers. Tertullianus, een christelijke schrijver uit de 2de-3de eeuw, verwoordt het beeldend:

‘Wat draagt al het werk dat jullie doen voor je kapsel bij aan jullie zielenheil? Waarom laten jullie het haar niet met rust? Soms steken jullie het op, dan laten jullie het hangen, of maken het kunstmatig glad. Sommigen doen veel moeite om hun haar te krullen, anderen laten het zogenaamd natuurlijk hangen, wat in het echt helemaal niet natuurlijk is...’

(Tertullianus, De Cultu Feminarum II, 7)

OP DE HOOGTE VAN DE MODE

Op beelden, schilderijen en munten uit de Romeinse Tijd zien we dat vrouwen allerlei interessante en ingewikkelde kapsels droegen. Volgens Ovidius waren er meer soorten kapsels dan eikels aan een eikenboom:

‘Je kunt nooit van een volle boom de eikels tellen,
nooit alle Hybla-bijen, al het Alpenvee,
zomin als ik het aantal kapsels vast kan stellen.
Iedere dag brengt weer iets chiquers mee.’

(Ovidius, Ars Am. III, 149-152)

De keizerin en haar familie dienden vaak als inspiratiebron voor de haarstijlen. Munten van de keizerinnen waren in het hele Romeinse Rijk te vinden. Zo bleven ook de vrouwen in onze streken op de hoogte van de mode.

De meeste keizerinnen hadden een eigen, herkenbaar kapsel dat verschildte van dat van hun voorgangster. Daardoor is het nu vaak mogelijk om beelden te dateren op basis van hun kapsel: de haarstijlen veranderden in de loop van de tijd.

*Munten van keizerin Faustina de Jongere (ca. 130-175/176) uit Forum Hadriani.
In haar jonge jaren (links) droeg zij een kapsel met ingevlochten en ingedraaide
haren, op latere leeftijd enkel een eenvoudige knot (rechts).*

KEIZERLIJKE KAPSELS DOOR DE EEUWEN HEEN

Vóór de tijd van de keizerinnen, toen het Romeinse Rijk nog een republiek was en de vrouwen kuis en ingetogen (althans, als we de Romeinse auteurs mogen geloven), droegen nette getrouwde vrouwen hun haar in een **tutulus**, een kegelvormige knot bovenop het hoofd. Deze werd vastgezet met **vittae**, wollen banden. Dit was een heel oud kapsel, al bekend bij de Etrusken in de 5de eeuw voor Chr. Het overleefde de eeuwen als het rituele kapsel van de **flaminica**, de vrouw van de **flamen dialis**, de priester van de Romeinse oppergod Jupiter Optimus Maximus. Zij bond haar tutulus vast met purperen wollen vittae.

Livia, de vrouw van Augustus, werd de eerste keizerin van het Romeinse Rijk toen haar man in 27 voor Chr. de troon besteeg. Zij werd afgebeeld als de ideale Romeinse huisvrouw, met een ingetogen kledingstijl en een redelijk eenvoudig kapsel. Zij droeg haar haar in een **nodus**, een soort rol, op haar voorhoofd en een knot in de nek.

Tijdens de heerschappij van de keizers Caligula, Claudius en Nero zien we nog steeds vrij eenvoudige kapsels. Agrippina de Oudere (14 voor Chr. – 33 na Chr.), moeder van Caligula, en haar dochter Agrippina de Jongere (15-59 na Chr.), moeder van Nero, droegen beiden min of meer hetzelfde kapsel met krullen langs het gezicht en een knot van dubbelgevouwen vlechten in de nek.

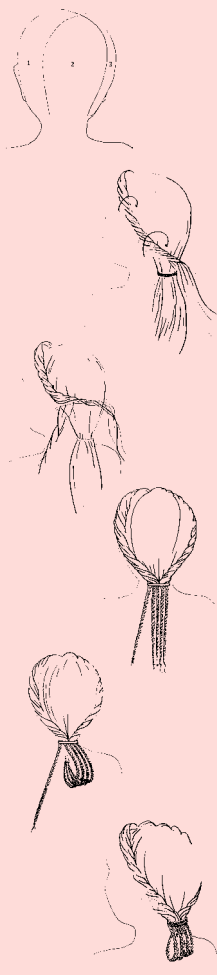
>
*De tutulus, het kapsel van de
eervolle vrouw in de tijd van de
Romeinse Republiek.*

^
*In de tijd van Agrippina de Oudere en
Agrippina de Jongere was dit kapsel in
de mode.*

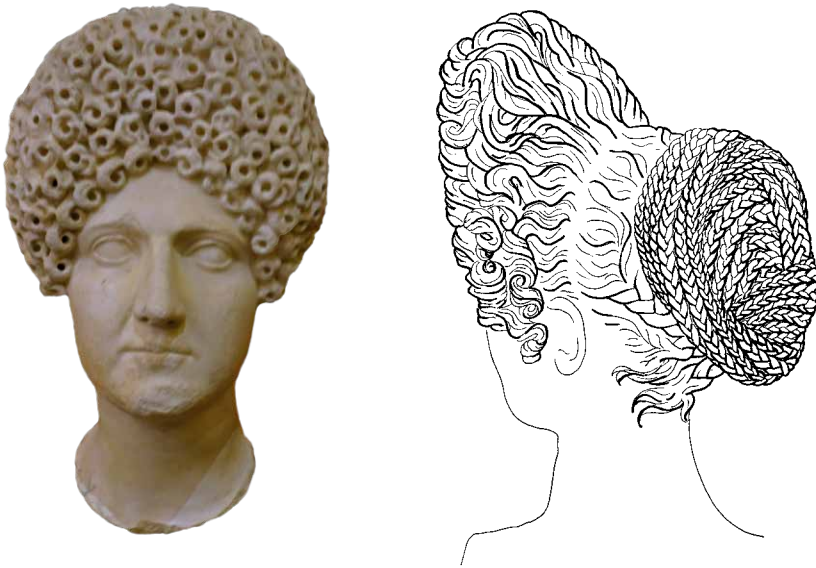
<
*Het kapsel van keizerin Livia (ca. 58
voor Chr. – 29 na Chr.)*

HET KAPSEL VAN AGRIPPINA DE JONGERE (CA. 15-59 NA CHR.)

1. Trek een scheiding midden over het hoofd van de kruin tot het voorhoofd. Trek een scheiding van de kruin achter het linkeroor langs tot onderaan het hoofd. Trek een scheiding van de kruin achter het rechteroor langs tot onderaan het hoofd. Het haar is nu in drie secties verdeeld.
2. Maak een staart onderin de nek van de haren van sectie 2.
3. Neem het haar van sectie 1. Draai het losjes naar het hoofd toe in en naai het vast aan de staart (zie voor haren naaien blz. 73). Doe dit ook met het haar van sectie 3. Variatie: laat links en rechts één of twee plukjes haar los hangen achter de oren. Maak met een krultang een mooie pijpenkrul van elke pluk.
4. Verdeel al het haar in de staart in vijf gelijke delen en maak van elk deel een nette vlecht. Zet de uiteinden vast met wollen draadjes.
5. Laat de meest linker vlecht hangen. Neem de andere vier vlechten bijeen en naai de uiteinden aan elkaar vast.
6. Vouw de vier aan elkaar gemaakte vlechten dubbel, het uiteinde komt onder het haar. Naai dit vast onder de staart.
7. Wikkel de loshangende vlecht netjes om de staart heen en naai vast. Werk het uiteinde daarbij onzichtbaar weg.

Misschien wel het beroemdste Romeinse kapsel dateert uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw na Chr. Het is een extravagante haarstijl met een hoge krans van krullen om het gezicht en een nest van vele vlechten op het achterhoofd.

*De extravagante haardracht uit het einde van de 1ste eeuw
tot begin van de 2de eeuw na Chr.*

Juvenalis vond dit een bespottelijke mode:

‘...in zoveel lagen en trapjes wordt haar kapsel opgebouwd: van voren zie je een soort Andromache, maar niet van achteren, integendeel, want zeker als ze toch al klein van stuk is en geen kothurnen (schoeisel met dikke zolen) draagt, lijkt ze nog kleiner dan een Pygmese maagd die op haar tenen een man wil kussen, maar het nog niet haalt.’

(Juvenalis, Satiren XI, 501-507)

De vrouwen van de keizerlijke familie waren het duidelijk niet met hem eens, want we zien het kapsel op bustes van Julia Titi, de minnares van keizer Domitianus (65-90 na Chr.), tot aan Vibia Sabina, de vrouw van keizer Hadrianus (83-136 na Chr.). Ook op Egyptische mummieportretten is deze haardracht afgebeeld; kennelijk werd het kapsel niet alleen door vrouwen aan het hof gedragen.

Op de munten van Faustina de Oudere (ca. 100-140 na Chr.), de vrouw van keizer Antoninus Pius, zien we weer een heel andere haarmode. Zij droeg haar haren in een soort kroon van vlechten bovenop het hoofd.

Dankzij munten met de afbeelding van de keizerin, zoals deze uit Forum Hadriani (Voorburg), waren de bewoonsters van de stad goed op de hoogte van de kapseltrends in Rome. Op deze munt staat Diva Faustina, de vergoddelijkte keizerin Faustina de Oudere.

HET KAPSEL VAN FAUSTINA DE OUDERE (CA. 100-140 NA CHR.)

DIY

Faustina werd door haar man, keizer Antoninus Pius, na haar dood vergoddelijkt. Ze kreeg een tempel op het Forum Romanum en werd gelijkgesteld aan Ceres, de godin van de landbouw, en Juno, de godin van de matronae. Toch is haar kapsel door gewone stervelingen best na te maken. Er is wel heel lang haar voor nodig, of een haarstukje.

De benodigdheden van de Romeinse kapster: haarnaalden, kam, knipschaar, benen naald met stompe punt, wollen draad in de kleur van het haar, eventueel een krulijzer en een haarstukje. En natuurlijk een spiegel om het resultaat te bewonderen.

ZO MAAK JE HET KEIZERLIJKE KAPSEL:

1. Trek met een haarnaald een scheiding midden op het hoofd, van de haaraanzet op het voorhoofd tot de nek.

2. Bovenaan beginnend verdeel je het haar links van de scheiding horizontaal in vier gelijke delen. Zet elk deel vast met een haarnaald.

3. Verdeel dan ook de rechterkant horizontaal in vieren en zet de delen tijdelijk vast met haarnaalden.

4. Onderaan beginnend maak je van elk deel van het haar een vlecht. Zet de uiteinden vast met een wollen draadje. Uiteindelijk heb je acht vlechten, vier links en vier rechts.

5. Neem alle vlechten bij elkaar, draai ze netjes om elkaar heen en omhoog over het achterhoofd. Naai ze met naald en draad vast aan elkaar en aan het haar eronder, zodat ze goed op hun plaats blijven.

6. Bij de kruin angekommen, vorm je een kroontje van de vlechten boven op het hoofd. Naai de vlechten aan elkaar en aan het haar eronder. Werk de uiteinden van de vlechten daarbij netjes weg.

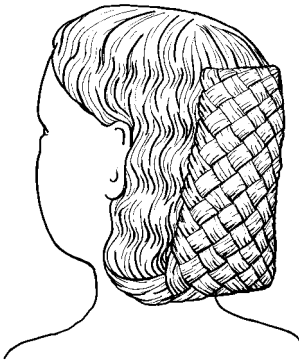
7. Als de vlechten niet lang genoeg zijn om een mooi kroontje te maken, zet dan de uiteinden netjes vast en gebruik een haarstukje van nepvlechten als kroontje. Naai dit ook vast.

Faustina's dochter, keizerin Faustina de Jongere (ca. 128-175 na Chr.) droeg op jonge leeftijd haar haren kunstig ingevlochten en ingedraaid, met een knot van vele vlechten op het achterhoofd. Eenmaal getrouwd kreeg zij 13 kinderen en volgde haar man op zijn veldtochten. Daardoor kreeg ze de eretitel **Mater Castrorum** (Moeder der legerkampen). Haar kapsel werd gaandeweg simpeler. Op latere leeftijd droeg zij een eenvoudige gevlochten knot.

Julia Domna.

De keizerinnen na haar bleven hun haren opsteken in een knot van vlechten op het achterhoofd, in variërende afmetingen en mate van ingewikkeldheid. Vooral keizerin Julia Domna (170-217 na Chr.) moet zeer lang en dik haar hebben gehad om de reusachtige knot te kunnen maken die we van haar munten en bustes kennen. Of was het een pruik?

*Het kapsel van Sabinia Tranquillina
(keizerin van 241-244 na Chr.).*

In de loop van de 3de en begin van de 4de eeuw zien we interessante vlechtenconstructies die het hele achterhoofd bedekken. Over keizerin Sabinia Tranquillina, de vrouw van keizer Gordianus III, is weinig bekend, maar haar kapsel is intrigerend. Draagt ze haar haar in een netje op het achterhoofd? Is het een vlecht met vijf strengen? Of een vereenvoudigde weergave van aan elkaar genaaide vlechten?

Faustina de Jongere in haar jonge jaren.

Aan het einde van de 4de eeuw werd het Christendom de Romeinse staatsgodsdienst. Christelijke vrouwen werden geacht hun haar te bedekken. Vanaf die tijd worden vrouwen dan ook vaak met bedekt hoofd afgebeeld. Van de kapsels zien we daardoor helaas niet veel meer.

ALLEDAAGSE KAPSELS

Niet alle Romeinse vrouwen volgden de keizerlijke mode. Daar had immers niet iedereen de tijd en middelen voor. Waarschijnlijk droegen de meeste werkende vrouwen hun haar opgestoken in een eenvoudige knot, zoals de slavinnen op het reliëf uit Neumagen op p. 63.

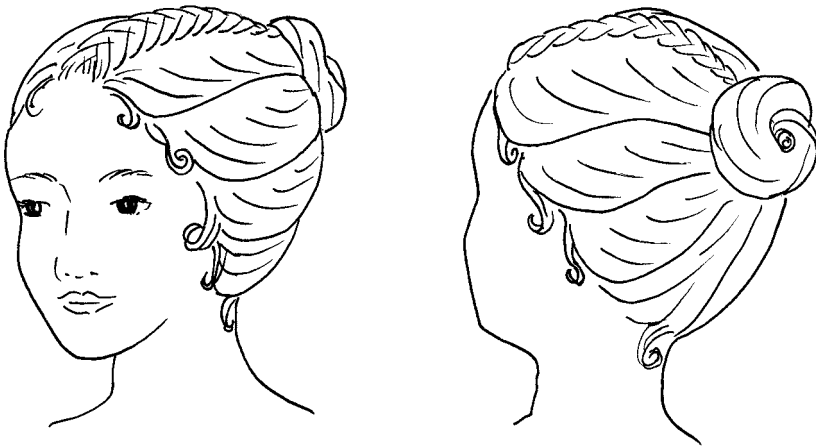
Volgens Ovidius moest vooral de vorm van het gezicht de kapselkeuze bepalen:

‘...kijk eerst in de spiegel voordat je aan het kappen slaat.

Een lang gezicht vraagt om een simpel kapsel met een scheiding, zoals Laodemeia droeg in haar goedgeschikte haar; ronde gezichtjes willen een knotje op het hoofd van voren waarbij het haar wordt opgebonden en onttrokken aan de oren.

Het haar van de één kan over beide schouders vallen: de dracht van Apollo als hij een lied zingt met zijn lier; de ander bindt het in een staart, zoals Diana het haar draagt Wanneer ze met haar boog op de bange dieren jaagt...’

(Ovidius, Ars. Am. III, 136-144)

Ook jonge meisjes hadden vaak al ingevlochten en opgestoken haren.

De haarstijl van een vrouw gaf haar aanzien en benadrukte haar positie in de samenleving. Hoe ingewikkelder het kapsel, hoe beter zij kon laten zien hoe belangrijk en rijk ze was. Daarom gingen alle zichzelf respecterende vrouwen met opgestoken haar de deur uit. Alleen in perioden van rouw, bijvoorbeeld tijdens begrafenissen, droegen zij hun haren los. Korte haren had geen vrouw uit vrije wil. Het kon wel het gevolg zijn van te enthousiast gebruik van krultang of haarverf, zoals bij Ovidius' vriendin Corinna (zie p. 80).

DE ORNATRIX EN HAAR GEREEDSCHAP

Hun prachtige kapsels maakten de keizerinnen en andere rijke vrouwen niet zelf. Een Romeinse vrouw met enige sociale status had een **ornatrix**: een speciale slavin die haar haren deed. Om de ingewikkelde creaties vorm te geven gebruikte de ornatrix vrij eenvoudig gereedschap: een kam van bot, hoorn of hout, een ijzeren krultang, een knijpschaar en haarnaalden van bot, brons of edelmetaal.

Buxushouten kam uit Vlaardingen. Tussen de tanden zitten nog resten van luizen...

Een bronzen knijpschaar, gevonden in het castellum in Alphen aan den Rijn.

Archeologen vinden deze haarnaalden vaak bij opgravingen. Sommige hebben een mooi versierd uiteinde, bijvoorbeeld in de vorm van mythologische figuren, dieren of een handje dat een appel vasthoudt. Nog chiquer zijn haarnaalden bezet met edelstenen en parels.

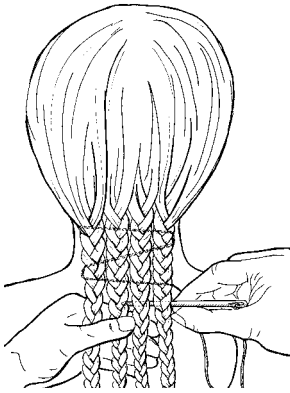

Een benen haarnaald uit Valkenburg-De Woerd.

Een simpele knot bleef met zo'n haarnaald wel zitten, maar niet de ingewikkelde keizerlijke kapsels. Er waren in de Romeinse Tijd nog geen haarspelden zoals wij ze kennen. U-vormige knotspelden zijn in de 18de eeuw uitgevonden, schuifspeldjes pas in de 20ste eeuw. Hoe bleven de kapsels dan zo mooi in model?

De Romeinse bronnen noemen de **acus** als gereedschap van de ornatrix. **Acus** kan 'haarnaald' of eventueel 'krulijzer' betekenen. In de **Glossaria Latina**, een Latijnse woordenlijst uit de 2de eeuw na Chr., staat echter nog een betekenis: 'acus is dat wat de klerenverstelster en de kapster gebruiken.' Een acus kan kennelijk ook een naainaald zijn. Zouden de ornatrices de kapsels met naald en draad hebben vastgenaaid?

Janet Stephens, een Amerikaanse kapster en 'haar-archeoloog' is hiermee gaan experimenteren. En wat blijkt? Met naald en draad zijn alle Romeinse kapsels vrij makkelijk te maken. Ze blijven bovendien goed zitten, omdat er geen spelden kunnen verschuiven of losraken. Bij het haren naaien is wel de helpende hand van een slavin (of moeder, buurvrouw, zus) nodig, omdat het lastig uit te voeren is op het eigen hoofd.

Archeologen vinden regelmatig benen naalden met oog die te dik zijn om door stof heen te prikken. Ze dienden dus niet om kleding te naaien. Ze hebben echter de ideale afmetingen om haren mee te naaien.

Vlechten aan elkaar naaien met naald en draad.

Naalden uit Valkenburg-De Woerd en Katwijk van bot en ijzer.

Met dit in gedachten is de inhoud van de Romeinse beautycase uit Cumae (zie p. 94) ook beter te begrijpen. Naast een kam, spiegel en zalfpotjes zat er namelijk een benen naainaald in en een spintol om wollen garen te spinnen. Naar moderne maatstaven zijn dat geen schoonheidsattributen, maar ze blijken onontbeerlijk voor de Romeinse kapster.

De lange haarnaalden zonder oog dienden om het haar in secties te verdelen tijdens het kappen, om het tijdelijk vast te zetten tijdens het krullen en vlechten en om knotten mee op te steken (zie p. 14, het kapsel uit York). De mooi versierde exemplaren waren haarsieraden. Haarnaalden waren bovendien gevaarlijke wapens in de handen van boze meesteressen, blijkt uit Ovidius' vermaning:

‘...en laat je kapster heel: wie haar de wangen stuk krabt of met een haarspeld in de arm steekt, is echt slecht...’

(Ovidius, Ars Am. III, 239-240)

*Kromgebogen bronzen haarnaald uit Valkenburg-De Woerd.
Het werk van een boze meesteres?*

Als een Romeinse vrouw niet gezegend was met een bos krullen, kon er met een krultang (*calamistrum*) wat aan gedaan worden. Aan veel kapsels zien we dat de ornatrices daar uitgebreid gebruik van maakten. Hoe zo'n krultang er precies uit zag, is helaas niet bekend. Aangezien een krulijzer óók wel 'acus' werd genoemd, had het mogelijk dezelfde langwerpige, taps toelopende vorm als een haarnaald. De ornatrix verwarmde het krulijzer in de hete kolen van een vuurtje. Dat was niet zonder gevaar, want een te hete krultang kon de haren verschroeien.

HAARSTUKJES EN PRUIKEN

Voor veel kapsels was uitzonderlijk lang en dik haar nodig. Wie dat niet van zichzelf had, of het door te enthousiast gebruik van de krultang te erg had beschadigd, gebruikte gewoon andermans haar in de vorm van haarstukjes en pruiken.

Lange tijd hebben onderzoekers gedacht dat de Romeinse dameskapsels grotendeels pruiken waren. Inmiddels is echter gebleken dat veel van de kapsels prima te maken zijn met de echte haren van de Romeinse vrouwen. Wat trouwens niet betekent dat de Romeinen geen pruiken kenden.

Een nieuw kapsel én een nieuwe haarkleur, erg handig zo'n pruik!

Romeinse schrijvers maken zeker melding van het gebruik van haarstukken en pruiken. En als je dan toch andermans haar gebruikte, kon je ook meteen een andere kleur kiezen! Blond Germaans haar was zeer gewild, maar ook Indiaas zwart haar werd geïmporteerd en hierover moesten zelfs invoerrechten worden betaald in Rome. Pruiken en haarstukjes waren gewoon te koop in Rome:

‘Een vrouw loopt zwierig rond met gekochte krullen:
Ze maakt iemand anders haar voor wat geld tot haar eigen haar.
Haar te kopen is geen schande: de vrouwen lopen af en aan
Om bij het gebouw der Muzen massaal hun pruiken in te slaan.’

(Ovidius, Ars. Am. III, 165-168)

Het opzetten van een pruik vergde wel wat concentratie. Ovidius kwam onverwacht bij een vriendin op bezoek, terwijl zij nog bezig was met haar ochtendtoilet:

‘...in haar schrik zette zij haar pruik achterstevoren op.
Moge zo’n afschuwelijke schande onze vijanden overkomen!’

(Ovidius, Ars Am. III, 246-247)

HAARVERZORGING

Om hun haren te verzorgen, hadden Romeinse vrouwen (en mannen) de keuze uit verschillende producten.

Martialis noemt bijvoorbeeld geparfumeerde haarolie:

‘Mocht je haar gedrenkt in geparfumeerde olie, vlekken
maken op je fijne zijden jurk, doe dan deze haarnaald door je
gevlochten lokken om ze vast te zetten.’

(Martialis, Ep. XIV, 24)

Een galblaas van een zeug gemengd met stierenurine zou, volgens Plinius, de haargroei bevorderen. Hertshoornzout met wijn zou hetzelfde effect hebben. Geitenmelk of geitenpoep zouden luizen weghouden en de as van aardwormen gemengd met olie werd geacht te helpen tegen grijs worden.

Van haarkleur veranderen was ook in de Romeinse Tijd al mogelijk. Vrouwen die ontevreden waren over hun eigen haarkleur of die hun grijze haren wilden maskeren, konden uit verschillende tinten kiezen.

Henna werd, net als nu, gebruikt om haren rood te verven. *Sapo*, een uit Germanië geïmporteerd product, bleekte de haren. Het was een soort zeep van geitenvet en beukenas en werd in ballen verkocht. Andere namen hiervoor waren *Pila Mattiaca*, vernoemd naar Mattiacum, het huidige Wiesbaden in Duitsland en *Spuma Batava*, vernoemd naar de Bataven uit het Nederlandse rivierengebied. Tertullianus noemt saffraan als middel om haren een gouden gloed te geven.

BLONDE HAREN MET SAFFRAAN

DIY

1 eetlepel
saffraandraadjes
500 ml gedestilleerd
water
1 eetlepel appelazijn

Voor een langdurig
effect moet de behandel-
ing regelmatig worden
herhaald.

Saffraan geeft blonde haren een gouden gloed. Het was in de Romeinse Tijd een kostbaar middel en dat is het nog steeds. Het prijsedict van keizer Diocletianus uit 301 na Chr. laat zien dat *crocinum*, saffraanparfum, tussen 1000 en 2000 *denarii* per pond (ca. 327 g) kostte. Ter vergelijking: 17,5 liter tarwe kostte 100 *denarii*.

Kook het water. Doe de saffraandraadjes in een grote kom en giet het kokende water erover.

Laat het mengsel afkoelen tot handwarm. Zeef dan de saffraandraadjes eruit en voeg de azijn toe.

Spoel het haar 15-20 keer met het saffraanwater. Na de laatste keer spoelen het haar uitwringen en de haarverf nog een kwartier laten inwerken. Dan pas het haar uitspoelen met schoon water.

De oranje stampers van de saffraankrokus leveren de kostbare specerij en kleurstof saffraan.

Er waren verschillende recepten voor zwarte haarverf. Plinius noemt in boek 32 van zijn *Naturalis Historia* bijvoorbeeld een mengsel van bloedzuigers en azijn, 40 dagen gefermenteerd in een loden pot. Een eenvoudiger recept gebruikt vlierbessensap als zwarte haarverf.

Een(rood)bruine kleur was vrij eenvoudig te verkrijgen met walnotenbolsters.

BRUINE HAREN MET WALNOTENBOLSTERS

DIY

Notenbolsters verven prachtig bruin, maar niet alleen het haar! Draag daarom oude kleding, latex handschoenen en smeer de huid langs de haarlijn in met olie om vlekken te voorkomen.

**twee flinke handen vol gedroogde
(of verse) walnotenbolsters**
2,5 l water

Kook de notenbolsters een half uur in het water en laat het mengsel afkoelen. Hoe meer bolsters en hoe langer het kookt, hoe donkerder de kleur zal zijn.

Zeef de notenbolsters uit het water. Doe het verfwater in een grote pan of kom en laat het haar erin hangen. Giet met een beker steeds wat haarverf over het hoofd om ook de haarwortels te verven. De hulp van een slavin (of vriendin) is hierbij erg handig.

Kijk af en toe of het haar al de gewenste tint heeft. Als dat zo is, knijp voorzichtig het verfwater uit het haar en laat het drogen. Je kunt het ook voorzichtig uitspoelen met water, eventueel met een scheutje appelazijn voor mooie zachte haren.

Mocht het haar nog niet donker genoeg zijn, herhaal dan de behandeling.

*Twee slavinnen verven het haar
van hun meesters.*

Helaas waren niet alle haarverfmiddelen even goed voor het haar. Bij Ovidius' geliefde, Corinna, is het helemaal fout gegaan:

'Ik zei zo vaak: 'Houd ermee op je lokken bij te kleuren.'
En kijk nu eens: je hebt geen haar meer dat je verven kunt.'

(Ovidius, Amores I, 14, 1-2)

In zo'n geval was het toch maar goed dat de pruik al was uitgevonden:

'Nu zal Germanië jou zijn gevangen haren sturen, je redding zal
te danken zijn aan een verslagen volk.'

(Ovidius, Amores I, 45-46)

MANNENKAPSELS

Over de mannenkapsels valt veel minder te vertellen. De ideale Romeinse man besteedde, zoals eerder opgemerkt, niet teveel aandacht aan zijn uiterlijk. Al vond hij kaal worden niet echt leuk:

'Wij mannen zijn maar kaal bedeed: de tijd berooft ons,
Schudt onze haren af, als stormwind doet met loof.'

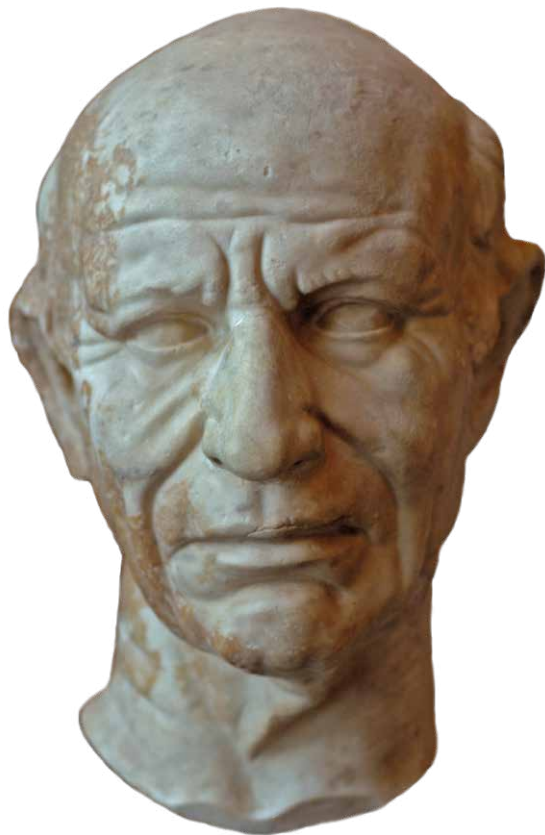
(Ovidius, Ars Am. III, 161-162)

Martialis heeft een heel bijzondere beauty-tip voor een kale man:

'Met een zalfje, Phoebus, lieg je wat nephaar bij elkaar,
en schildert een kapsel op je vieze kale kop.
Ja, je hoeft nu nooit meer naar de kapper:
Alles wat je nodig hebt is een spons.'

(Martialis, Ep. VI, 57)

Het gebruik van haarstukjes, haarverf, pruiken en krultangen door mannen werd gezien als verwijfd. Voor Martialis was het een dankbare bron van venijn:

Portret van een kale man.

‘Laetinus toch, wat heb je nu gedaan?
Hoe kom je erbij je haren zwart te verven?
Wil je op die manier voor jong doorgaan
en 't zo bij Jan en alleman verkerven?
Nu ben je een raaf en pas nog was je een zwaan,
hoe kun je nou de boel toch zo bederven?
Maar je eindbestemming zul je niet ontgaan:
eens zal de doodsgodin je laten sterven
en 't valse masker van je kop afslaan!’

(Martialis, Ep. III, 43)

Een Romeinse man kon dus maar beter tevreden zijn met zijn natuurlijke haar.

Het kapsel van keizer Augustus.

Het kapsel van keizer Hadrianus.

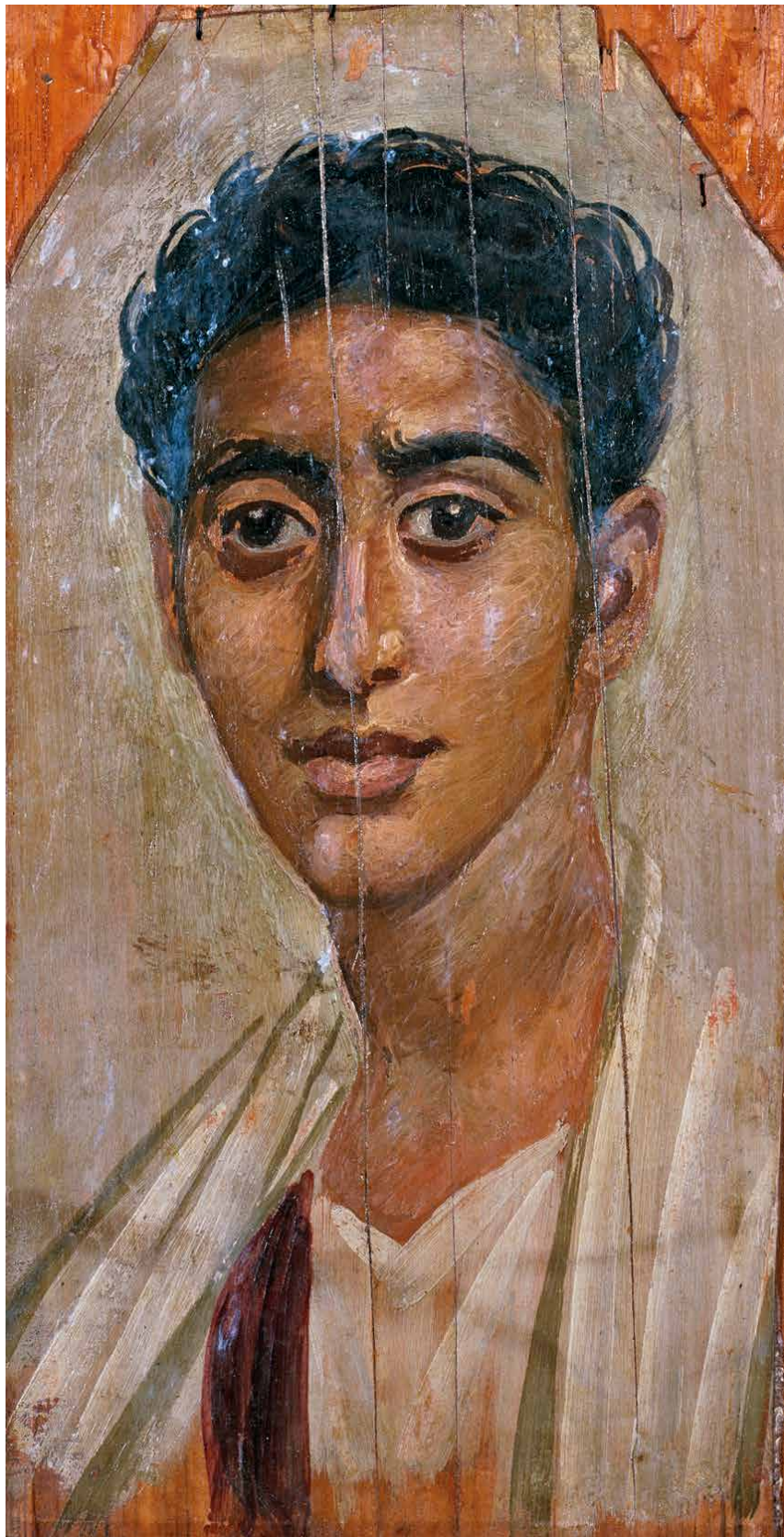
KAPSELTRENDS

Aan het begin van de Keizertijd was de trend kort, naar voren gekamd haar en een gladgeschoren gezicht. Lange haren en een baard waren een teken van armoede en onverzorgdheid. Nette mannen droegen alleen in tijden van rouw een baard.

In de 2de eeuw na Chr. was Hadrianus de eerste keizer die een baard liet staan, volgens de overlevering om littekens op zijn kin te verbergen. Het hoofdhaar bleef echter kort. Alle keizers na hem (behalve hele jonge zonder baardgroei) bleven deze stijl trouw tot in de 4de eeuw. Toen wilde Constantijn de Grote graag geassocieerd worden met de glorie van keizer Augustus en nam daarom hetzelfde kapsel: een gladgeschoren gezicht en kort, naar voren gekamd haar.

>

Fayoemportret van een jonge man.

NAAR DE KAPPER

Om hun haar en baard te laten verzorgen, gingen de mannen naar de *tonsor*, de barbier. Er waren barbiers met een eigen winkel, anderen werkten buiten op het marktplein. Het gereedschap van de tonsor leek op dat van de ornatrix: een knijpschaar, een kam, eventueel een krulijzer en een spiegel. Bovendien gebruikte hij natuurlijk een scheermes. Baardharen die aan het scheermes waren ontsnapt, trok hij uit met een pincet. Naast de haren en baarden knipte hij ook de nagels van zijn klanten.

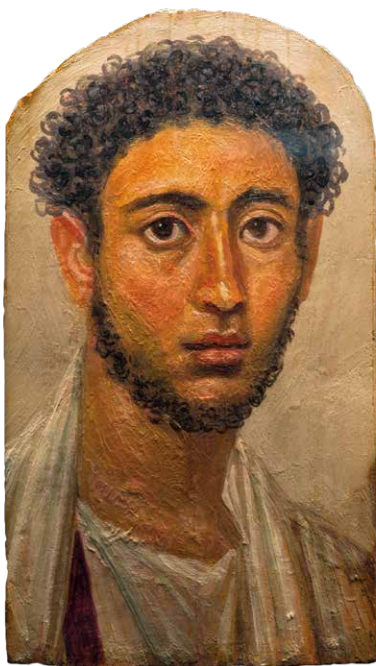
*Handvat van een scheermes in de vorm van een leeuwenkopje uit Ferwerd.
Het ijzeren lemmet is weggeroest.*

Een bezoek aan de tonsor kostte veel tijd. De stoppels moesten met doeken en heet water zacht gemaakt worden, het scheermes moest steeds worden aangescherpt. De tonsor en zijn klanten doodden de wachttijd met de laatste roddels en nieuwtjes. Vandaar dat de Romeinen een kappersbezoek ook wel een ‘symposium (drinkgelag) zonder wijn’ noemden.

Sommige barbiers waren wel heel traag:

‘Terwijl Eutrapelus de barbier Lupercius’ gezicht scheert, groeit er alweer een nieuwe baard.’

(Martialis, Ep. VII, 83)

*Keurig gekapt volgens de laatste mode
uit de 2e eeuw na Chr.*

Een scheerbeurt was bovendien niet geheel zonder gevaar, als we Martialis moeten geloven:

‘Wie niet in de onderwereld
wil afdalen, moet Antiochus,
de barbier, mijden...

... De talloze littekens op
mijn kin, waardoor ik er als
een bokser uitzie, stammen
niet van de nagels van een
woedende vrouw, nee, ik
heb ze te danken aan het
vervloekte mes dat Antiochus
in handen had.’

(Martialis, Ep. XI, 84)

Er waren dan ook mannen die hun baardharen liever verwijderden met ontharingscrèmes en hun haren kort lieten schroeien met een krulijzer.

‘Dropax, polijst je kale kop.
Je baard, je smeert een zalfje erop. Ben je soms bang
van de barbier?
Hoe zit het met je nagels, man?
Geen brouwsel dat ze knippen kan.
Heeft schaar of scheermes je in het vizier?
Schaam je die arme kale kop
geweld te doen met zalf of sop...’

(Martialis, Ep. III, 74)

EEN VROUW ZONDER MAKE-UP

is als een gerecht zonder zout

**TITUS MACCIUS PLAUTUS,
BLIJSPELDICHTER, 254-184 VOOR CHR.**

Foundation, oogschaduw, eyeliner, mascara, wenkbrauwpotlood, lippenstift en rouge: een kleine greep uit het make-up-assortiment van nu. Al deze schoonheidsmiddelen waren al bekend bij de Romeinen, net als valse wenkbrauwen en schoonheidsvlekjes (*taches de beauté*). In dit hoofdstuk gaan we nader in op de make-up die de Romeinse vrouw gebruikte, de bronnen waaruit we die kennen en de bereidingswijze ervan.

ROMEINSE MAKE-UP

Het woord cosmetica is afgeleid van het Griekse *kosmeo*, 'ordenen, opsmukken', maar de Grieken en Romeinen gebruikten dit begrip zelf niet; het is pas vanaf de Renaissance in gebruik. De Romeinen hadden het over *medicamentum*, dat verwijst naar 'medicijn' of 'bedwelmend product' maar dat ook 'cosmetisch hulpmiddel' kan betekenen. In de Griekse en Romeinse teksten wordt niet altijd onderscheid gemaakt tussen geneesmiddelen en cosmetica, omdat ze vaak dezelfde grondstoffen bevat-

<

Een Romeinse schoonheid kijkt in de spiegel.

ten én de producten ook vaak voor beide doeleinden werden gebruikt. Dioscorides gaf in *De materia medica* veel informatie over kruiden: hoe ze groeien, de medicinale en magische werking ervan, maar ook de toepassing in make-up, zoals bijvoorbeeld rode salpeter die in rouge werd gebruikt. Zijn vakgenoot Galenus, die een eeuw later leefde, vond dat producten die de natuurlijke schoonheid bevorderden, onderdeel waren van de geneeskunde. Plinius de Oudere, tijdgenoot van Dioscorides, gaf in zijn *Naturalis Historia* allerlei details over planten, mineralen en de handel hierin en gaf aan hoe hier schoonheidsmiddelen van werden gemaakt. Tussen make-up, geneeskunde en magie kon de scheidslijn dun zijn. Was het geen tovenarij dat een Romeinse vrouw zich zo mooi kon maken als een godin?

Het ideale gezicht in woord en beeld

Waartoe dienden al die middelen volgens deze en andere schrijvers? De Romeinse auteurs geven ons een ideaalbeeld van de Romeinse vrouw met een bleke huid zonder oneffenheden, met roze wangen en een jong, rimpelloos gezicht. De schoonheid van een vrouw werd gezien als teken van haar gezondheid. De godin Venus, die vaak is afgebeeld in badhuizen, geeft duidelijk de relatie aan tussen schoonheid en gezondheid. De blanke huid geeft de positie van de (rijke) getrouwde vrouw aan die niet te veel in de buitenlucht komt. Natuurlijk gingen vrouwen wel eens de deur uit voor een bezoek aan vrienden, het badhuis, de spelen of religieuze feesten. Om toch de gewenste lichte teint te behouden, namen zij hun toevlucht tot make-up of – heel praktisch – een parasol. Als een man bleek zag dan was dat juist een teken van een ongezonde en zelfs immorele leefstijl. Of hij was verliefd, volgens Ovidius.

Het is moeilijk te zeggen, in hoeverre de vrouwen aan dit beeld voldeden. Gebeeldhouwde portretten dragen niet meer de verf waarmee ze oorspronkelijk waren beschilderd. Vrouwengezichten op fresco's zijn, voor zover ze geen godinnen voorstellen, sterk gestileerd. De prachtige Fayomportretten zijn weliswaar realistisch geschilderde, maar wel degelijk geïdealiseerde beelden van vrouwen uit een zuidelijke streek. Hoe bleek of bruin ze in werkelijkheid waren, valt er niet goed uit op te maken. De portretten lijken vooral een natuurlijke schoonheid af te beelden. Dit past ook in het ideaalbeeld van de Romeinse vrouw van een goede echtgenote en moeder. Om deze schoonheid te verkrijgen, moet de natuur toch een handje geholpen worden.

Fayoemportret van een meisje (120-150 na. Chr). Ze lijkt mascara te dragen met een bleek gepoederd gezicht, rouge op de wangen en mogelijk ook lippenstift. Is dit onze interpretatie, de kunst van de schilder of droeg deze jonge vrouw werkelijk make-up toen haar portret werd gemaakt?

Romeinse meningen over make-up

De Romeinse schrijvers zijn vaak niet positief over het gebruik van make-up: ze vinden dat het bedrieglijk is om er mooier uit te zien dan de werkelijkheid.

Martialis schrijft in zijn Epigrammen:

‘Je bent thuis, beste Paula, mijn schat,
maar je schoonheid is elders verspreid,
want je haar is zo pas door je meid
naar de kapster gebracht in de stad.
Naast je zijden gewaad dat daar ligt
prijkt je nieuwe sneeuw witte gebit,
in die talloze doosjes hier zit
wat je ’s middags vertoont als gezicht.
Als je slaapt heb je er eigenlijk geen
tot het na je ontwaken herleeft.
Wie zijn eigen gezelschap niet heeft
is in bed toch wel uiterst alleen.
Maar met wimper en wenkbrauw beplakt
en met verfjes en poeders compleet,
ben je, deftig in zijde gekleed,
opgetuigd, ridicuul en bekakt.’

(Martialis, Ep. IX, 37).

De filosoof Seneca vindt dat het mooier maken van het lichaam de ziel ontwricht. En Achilles Tatius, een schrijver uit de 2de eeuw na Chr., meent dat alles aan een vrouw bedrieglijk is, in woorden en in acties.

‘Zelfs als een vrouw er mooi uit ziet, komt dat door haar
bewerkelijke make-up. Haar schoonheid bestaat helemaal uit
parfum of haarverf of schoonheidsmiddeltjes.’

(Achilles Tatius, Leucippe et Clitophon II, 38, 2-3).

Vanuit een heel ander perspectief vindt kerkvader Tertullianus dat vrouwen zich niet met zulke futiliteiten moeten bezighouden, omdat hun zielenheil veel belangrijker is. Het is tenslotte de schuld van de vrouw dat de mensheid uit het paradijs is verdreven en daar moet ze nu eeuwig voor boeten.

Daarnaast maken meerdere schrijvers er melding van dat de schoonheidsproducten stinken, zoals rouge gemaakt van de purperslak en de huidcrème van lanoline.

Propertius, een dichter uit de 1ste eeuw voor Chr., is een voorstander van meer natuurlijke schoonheid. Hij schrijft:

‘Nu wil je net als de Britten je met verf besmeren, gek meisje,
dat de blonde prinses wil spelen met een exotische glans. Zo de
natuur haar geschapen heeft, is elke schoonheid het mooiste;
eerlijk, in Rome misstaat rouge uit Belgica op een wang. ...
Stel dat bijvoorbeeld een vrouw haar wangen met blauw zou
bewerken, is dat daarom dan mooi, zo een gezicht van azuur?
Wat mij persoonlijk betreft: voor mij kun je makkelijk mooi zijn:
mooi genoeg ben je voor mij als je maar dagelijks komt!’

(Propertius, Elegiën II, 18D)

De bezorgdheid van Romeinse mannen rond vrouwen met make-up lijkt ook verbonden te zijn met verleiding. Voor wie maakt de (getrouwde) vrouw zich eigenlijk zo mooi? Doet ze dat voor een andere man? Als de vrouwelijke verschijning niet gepast werd geacht, kon men twijfelen aan haar geschiktheid als partner en als moeder. Maar ze moest er ook zeker niet onverzorgd uitzien! ‘*Cultus*’ – een goede verzorging en een gecultiveerd uiterlijk – was heel belangrijk. Ovidius schrijft:

‘Een verzorgde druif geeft goede wijn en voor een rijke oogst
moet ook het land verzorgd zijn. Schoonheid is een gift van
God: wie kan zich erop beroemen? Het leeuwendeel van jullie
kan zich echt geen schoonheid noemen. Slechts zorg kan
voorkomen dat een mooi gezicht verwelkt, ook al is het net zo
fraai als dat van Venus zelve.’

(Ovidius, Ars Am. III, 101-106)

De Romeinse vrouw bewandelde een dunne grens tussen mooi en respectabel en overdreven en ordinair. Een man wilde een mooie, goedverzorgde vrouw, maar waar lag de grens tussen precies voldoende en teveel make-up, parfum en sieraden? Eigenlijk speelt deze kwestie nog steeds. Te opzichtig opgemaakte vrouwen vinden we nog steeds ordinair, maar geen vrouw van hoge status zal zonder make-up in de openbaarheid verschijnen.

OPGEGRAVEN COSMETICA

Wat weten we over make-up via de archeologie? Meestal vinden archeologen lege flesjes en potjes, terwijl er van het oorspronkelijke product dat er in zat niets meer over is. Er zijn uitzonderingen. In Londen is een tinnen doosje (*pyxís*) gevonden uit de Romeinse Tijd met een witte crème erin waarbij zelfs de vingerafdrukken van de laatste gebruiker nog te zien waren! De zalf is chemisch geanalyseerd en bleek te bestaan uit zetmeel, rundervet en tinoxide. Er werden geen elementen gevonden die duiden op het gebruik van parfum. De onderzoekers besloten deze crème na te maken met dezelfde ingrediënten en hoeveelheden en verkregen daarmee een vergelijkbaar product dat op de huid eerst wat vettig, maar daarna als een gladde poeder aanvoelde, en er ook zo uitzag. Dit was een anti-rimpelcrème en een foundation in één.

De Romeinse crème uit Londen.

DE LONDINIUM CRÈME:

ROMEINSE ANTI-RIMPELCRÈME EN FOUNDATION

20 gram tarwezetmeel

20 gram ossewit

8-9 gram tinoxide

Smelt het ossewit au-bain-marie. Voeg het zetmeel en de tinoxide al roerend toe. Tinoxide is niet giftig, maar je moet het niet inademen, dus roer het er voorzichtig door en draag eventueel een mondkapje. Haal het mengsel van het vuur en blijf flink roeren (of gebruik de mixer) tot de crème is afgekoeld. Mixen tijdens het afkoelen is van belang om een goede consistentie te krijgen, anders wordt de crème te hard.

OVER DE INGREDIËNTEN

Het klinkt vrij simpel, een crème van rundervet, tarwezetmeel en tinoxide. Tegenwoordig zijn de ingrediënten kant-en-klaar te koop: tarwezetmeel bij de ouderwetse drogist, tinoxide bij een winkel met pottenbakkersbenodigdheden en ossewit bij de slager. Ossewit is uitgesmolten runderniervet. Gebruik een variant zonder anti-schuimmiddel of smelt het zelf uit.

In de Romeinse Tijd was het bereiden van de bestanddelen echter een flinke klus. Marcus Porcius Cato (234-149 voor Chr) was een militair, veldheer en staatsman, die rond 180 voor Chr. een boek schreef met de titel *De agricultura* (Over de landbouw). Hierin geeft hij een recept voor het maken van tarwezetmeel:

‘Maak tarwe goed schoon, doe die in een trog en voeg tweemaal per dag water toe. Giet op de tiende dag het water af en pers het water eruit. Plaats het in een nieuwe trog en roer door elkaar tot het een bezinksel wordt zoals wijndrab. Stop het in een nieuwe linnen zak en pers de brij uit boven een nieuwe kom. Wrijf het daarna opnieuw fijn. Zet de kom vervolgens te drogen in de zon.’

(Cato, *De Agricultura*, 87)

Volgens Dioscorides is dit de manier om rundervet uit te smelten:

‘Neem het niervet van een os of koe, haal het vlies eraf en was het in zeewater. Doe het in een vijzel en stamp het voorzichtig, terwijl je er zeewater op sprenkelt. Wanneer het zeewater opgenomen is, doe het in een aardewerken pot en vul met zeewater tot 1 span (ca. 20 cm) boven het vet. Kook tot het niet meer ruikt. Voor elke Attische mine (ca. 340 gram) van het vet moet je 4 drachmen (één drachme is ca. 3,4 gram) Etruskische bijenwas toevoegen. Zeef het mengsel, haal het vuil van de bodem en doe het mengsel in een nieuwe pot. Zet deze afgedekt buiten in de zon zodat de inhoud wit wordt en z’n slechte smaak verliest.’

(Dioscorides, Mat. Med. II, 89)

EEN HEDENDAAGSE TIP OM ZELF RUNDERNIERVET UIT TE SMELTEN:

Zet een pan in de oven (op 60°C) met daarin een metalen vergiet met kleingesneden stukken niervet. Het vet smelt en drupt in de pan. In het vergiet blijven de ‘kaantjes’ over. Afhankelijk van de hoeveelheid vet duurt dit één of enkele uren.

Make-up werd bewaard in glazen flesjes, houten, tinnen of bronzen doosjes en schelpen. Er zijn ook beautycases gevonden van hout en zelfs van zilver, waar de vrouw alles in bewaarde voor haar dagelijkse toilet. Als ze naar het badhuis ging, nam ze dit doosje gewoon mee.

*Schoonheidskistje uit de 1ste eeuw,
gevonden in Cumae bij Napels.*

Vaak werden verschillende producten in dezelfde potjes bewaard. Daarom is het moeilijk aan te geven of een vondst specifiek make-up of parfum bevatte. Ook is dit een storende factor in het chemische onderzoek. Onderzoekers kunnen resten vinden van crème, parfum en make-up in één potje.

*Glazen flesje in de vorm van een vogel.
Deze 'vogelflesjes' werden verkocht met
witte poederfoundation of rood poeder
voor rouge en (mogelijk) oogschaduw en
lippenstift erin. De staartjes moesten wor-
den afgebroken om de inhoud te kunnen
gebruiken.*

*Glazen flesje, gevonden in Den
Haag-Ockenburgh.*

*Kohlflesje of dubbel balsamarium,
200-400 na Chr.*

De Nederlandse bodem heeft veel van dit materiaal opgeleverd, vooral bij opgravingen van Romeins-stedelijke omgevingen als Nijmegen, Heerlen en Voorburg. Dikwijls is het meegegeven in graven en daardoor compleet bewaard. Tamelijk gebruikelijke vondsten zijn de voorwerpen waarmee diverse crèmes en poeders uit de potjes en flesjes konden worden gehaald, gemengd en opgebracht, zoals spatels, roerstaafjes en lepels. Uit de literatuur is bekend dat Romeinse vrouwen hun oogmake-up aanbrachten met stokjes van hout, glas of metaal of de punt van een haarnaald. Waarmee ze hun poeders en rouge aanbrachten, is helaas niet bekend. Een plukje ongesponnen schapenwol blijkt in de praktijk heel goed te werken.

Glazen roerstokje voor cosmetica uit Indoornik in de Betuwe.

Spatel of medisch instrument uit Valkenburg-De Woerd.

Zalfsteen uit Valkenburg voor het bereiden van make-up en zalf.

Om het resultaat te bewonderen, hadden Romeinse vrouwen spiegels van (verzilverd) brons of zilver. Door het gepolijste oppervlak op te poetsen, konden ze zichzelf zien. Vanaf het begin van de jaartelling werden er ook glazen spiegels gemaakt die bedekt waren met een laagje reflecterend metaal.

Verzilverde bronzen spiegel met handvat en versiering, gevonden in Nijmegen.

Spiegel met handvat gevonden op de Hunerberg in Nijmegen.

De meeste spiegels hadden een handvat; dit voorkwam vingerafdrukken op het oppervlak waarin je jezelf wilde zien. Mocht de spiegel toch niet meer glanzen, dan was er een slavin om deze op te poetsen. De rijke Romeinse vrouwen hadden zelfs een *cosmata*, een slavin getraind in cosmetica. Die stond weer onder toezicht van de ornatrix, de kapster.

Anders dan in onze tijd, konden Romeinse vrouwen zich alleen in een handspiegel bekijken. Er waren nauwelijks spiegels waar je jezelf helemaal in kon zien. Dat geeft vast een andere beleving dan tegenwoordig; wij bekijken onszelf voortdurend in ramen, spiegels en op foto's en de 'selfie' is ook niet meer weg te denken uit onze huidige tijd.

De Romeinse vrouw kan zichzelf niet in het geheel bekijken, alleen haar gezicht.

DE INGREDIËNTEN VOOR VOLMAAKTE SCHOONHEID

Ovidius geeft een goede raad over het aanbrengen van make-up:

‘Laat ons maar denken dat je slaapt terwijl jij je verzorgt, en vertoon je aan ons pas als je klaar bent met jezelf. Waarom moet ik de oorzaak weten van jouw blank gelaat? Houd je slaapkamer gesloten en voorkom te snel verraad. Het is goed dat veel geheim blijft voor ons mannen: de meeste dingen geven aanstoot als je ze niet goed verbergt.’

(Ovidius, Ars Am. III.209-235)

Een blanke teint

Romeinse cosmetica voor de gewenste blanke teint bevatten verschillende ingrediënten, die niet allemaal even onschuldig waren. Berucht is het giftige loodwit (*cerussa*). Plinius de Oudere beschrijft dat het beste loodwit van het eiland Rhodos komt, maar geeft ook aan dat het giftig is. Martialis noemt in zijn Epigrammen naast loodwit ook krijt (*creta*) om het gezicht wit te maken:

‘Dichter is de krijtlaag op het oude gezicht van Fabulla.’

(Martialis Ep. VIII.33.18)

Hij waarschuwt vrouwen die krijt of loodwit opsmeren om uit de regen en de zon te blijven, anders loopt de make-up uit.

Het witte poeder werd gemengd met azijn en aangebracht op de huid. Ook Ovidius noemt krijt als foundation. Poeders vermengd met de wortels van de irisbloem waren eveneens populair.

Plinius en Ovidius schrijven over een aantrekkelijke glans (*candor*) op het bleke gezicht. Ovidius beschrijft zijn vriendin Corinna:

‘...in het gezicht glanzen nog steeds de lelie en de roos...’

(Ovidius, Ars Am III.5-6)

Make-up doosje uit Athene met loodwit-tabletten, grafvondst, 5de eeuw voor Chr. De tabletten hebben allemaal een diameter van 2,75 cm en wegen 5,5 gram.

GEZICHTSPOEDER

DIY

Volgens de Romeinen was loodwit het beste gezichtspoeder. Het zorgde voor een perfecte teint en bleef goed zitten. Een minpuntje was, dat het zwaar giftig was. Daar trokken de vrouwen zich echter niet veel van aan, ook niet in latere eeuwen, want loodwit bleef zeker tot in de 18de eeuw in gebruik als gezichtsmake-up. Plinius vertelt dat het werd gemaakt door loodschaafsel op te lossen in sterke azijn, waarna het werd gedroogd in de zon, vermalen en weer met toevoeging van azijn geperst tot tabletten.

Voor hedendaags gebruik is loodwit volledig ongeschikt. Ook krijt met azijn, zoals de Romeinse vrouwen gebruikten, is geen aanrader. Het is weliswaar niet giftig, maar droogt de huid wel erg uit. Daarom volgen hieronder twee onschadelijke alternatieven:

RECEPT 1

Meng gelijke delen talkpoeder en cosmetische titaniumdioxide. Dit levert een poeder op met dezelfde kleur en dekkingsgraad als loodwit (min de giftigheid).

(bron: S. Pointer 2005).

2 eetlepels cosmetische zinkoxide
1 eetlepel tarwezetmeel (of arrowroot)
½-1 theelepel bentoniet klei of kaolien
een beetje groene kleipoeder
(optioneel, bij rode huid)
eventueel 1 theelepel brons- of
goudkleurig micapoeder

RECEPT 2

Meng de zinkoxide, het zetmeel en het kleipoeder en zeef het een paar keer tot er geen klontjes meer in zitten. Voeg voor een iets warmere tint en een beetje glans eventueel mica toe. Meng er voor een compact poeder wat druppels amandelolie door en druk het stevig aan met de achterkant van een lepel.

Rouge

Een volkomen bleek gezicht vonden de Romeinen nu ook weer niet mooi. Een vrouw moest blozende wangen hebben, wat kon worden bereikt door rouge aan te brengen. Rouge werd onder andere gemaakt van rode oker of meekrap, maar ook van het bezinksel van rode wijn en, nog exotischer, van de purperslak waarmee ook de purperen toga's geleverd werden. Deze purperslakkleurstof stonk enorm naar vis; in gedroogde poedervorm was de stank wellicht wat minder. Waarschijnlijk werden al deze genoemde

*Korintische pyxis met rouge, grafvondst,
5de eeuw voor Chr.*

kleurstoffen gemengd met krijt om een lichtere kleur te verkrijgen. Het kon in poedervorm worden aangebracht of vermengd met olie of dierlijk vet als crème.

Ovidius noemt verder klapprozen- of rozenblaadjes om een bos mee op de wangen te krijgen. Dit recept is helaas incompleet. Ging het hier om een gezichtsmasker of om make-up?

Er waren ook (zeer) giftige rouge-ingrediënten op de markt. Uit het mineraal cinnaber (een kwikerts) wordt de rode kleurstof vermiljoen gewonnen, die ook lange tijd gebruikt werd voor schilderijen. Ovidius en Dioscorides noemen allebei rode salpeter als ingrediënt van rouge. Het woord 'salpeter' komt van het Latijnse *sal petrae* (zout van de rots). Het werd onder andere verkregen door het van de stenen van de openbare toiletten (*latrinae*) te schrapen. Salpeter heeft als eigenschap dat het irriterend werkt op de huid en is ronduit gevaarlijk bij inslikken of inhalatie. Toch werden deze ingrediënten gebruikt, hoewel men op de hoogte was van de giftigheid.

ROUGE VAN RODE OKER

1 eetlepel rode oker
1 theelepel wit
gezichtspoeder
(zie recept gezichtspoeder)

Meng de oker met het witte poeder en zeef het een paar keer tot er geen klontjes meer in zitten. Test op de achterkant van je hand of de kleur naar je zin is. Breng spaarzaam op met een plukje ongesponnen wol of een poederkwast, want rode oker geeft veel kleur.

*Rouge-steen van hematiet
(rode oker, ijzeroxide) uit
Zwammerdam. Met een spa-
tel werd de kleurstof eraf
geschraapt.*

W. (W.) 138 Rubiaceae

Rubia tinctorum L.

Färber-Röte, Arapp.

<

*Rubia tinctorum,
ofwel meekrap.
Hiermee werden
ook rode stoffen
geverfd.*

>

*Drie kleuren oker.
Oker is een ijzer-
houdend aarde-
pigment dat in ver-
schillende tinten
voorkomt.*

Volle en zwarte wimpers

Wimpers konden geverfd worden met roet, eventueel gemengd met saffraan. Roet en saffraan worden ook genoemd als eyeliner. Om dit poederachtige materiaal op te brengen, zal het gemengd moeten worden met olie of vet; berenvet wordt in deze context genoemd. Plinius verbaast zich erover dat vrouwen elke dag hun wimpers verven, zo groot is hun behoefte aan schoonheid.

ROMEINSE MASCARA

DIY

Berenvet was ongetwijfeld een goed middel om mascara mee te maken, maar is tegenwoordig op zijn zachtst gezegd lastig verkrijgbaar. Daarom een aangepast recept:

**2 theelepels reuzel of
kokosolie**
½ theelepel bijenwas
4 capsules Norit
(houtschoolpoeder)

Smelt het vet en de bijenwas au-bain-marie. Maak de Norit-capsules open en roer het poeder door het vetmengsel. Laat een paar druppels afkoelen op een koud bord en test of de mascara stevig genoeg is. Als hij te zacht is, voeg dan iets meer bijenwas toe. Is hij te hard, doe er dan meer vet bij. Giet de mascara in een schoon potje en roer zachtjes tijdens het afkoelen zodat het houtschoolpoeder niet naar de bodem zakt. Let op: deze mascara is niet waterproof!

Fayoemportret van een vrouw met duidelijk geaccentueerde wenkbrauwen, eyeliner, lippenstift en een aluta (zie p.109).

Wenkbrauwen

Romeinen hielden van donkere wenkbrauwen. Sommige schrijvers geven zelfs aan dat ze een doorlopende wenkbrauw mooi vinden (dus zonder of met slechts een kleine tussenruimte tussen de wenkbrauwen boven de neus). Dit zien we overigens zelden terug in afbeeldingen. Een uitzondering is de vrouw van Balbinus (hij was drie maanden lang keizer in het voorjaar van 238) die afgebeeld is op een sarcofaag in de catacomben in Rome. Zij had wenkbrauwen die in het midden van het gezicht bij elkaar komen. Ook de 4de-eeuwse keizerin Fausta (de vrouw van Constantijn de Grote) had zulke strenge wenkbrauwen.

Om wenkbrauwen donker te kleuren, noemt Plinius het gebruik van verbrande rozenblaadjes, maar ook geplette vliegen (*Muscis tritis*). Hij twijfelt er echter zelf aan of vrouwen dit laatste middel daadwerkelijk gebruiken. Juvenalis noemt in zijn Satiren roet als een middel om de oogleden en wenkbrauwen zwart te kleuren. Petronius maakt melding van valse wenkbrauwen:

‘Tryphaena’s slavin
toverde zelfs wenkbrauwen
uit een doosje’.

Flavia Maxima Fausta, tweede vrouw van Keizer Constantijn de Grote, 307-326 na Chr. Haar portret toont bijna doorlopende wenkbrauwen.

Oogschaduw en eyeliner

Plinius vermeldt dat het mineraal azuriet (een kopererts) wordt gebruikt als oogschaduw en voor het haar. Azuriet geeft een blauw pigment als het kristal gemalen, gewassen en gezeefd wordt. Een andere halfedelsteen die gebruikt werd is malachiet, ook een koperverbinding. Het is nogal giftig, maar levert wél een mooie groene oogschaduw op. De halfedelsteen lapis lazuli die vooral gevonden wordt in Afghanistan, is de grondstof van de diepblauwe kleurstof ultramarijn. Ook saffraan kon gebruikt worden als oogschaduw, waarbij men bovendien rekende op een heilzame werking: vanaf de Oudheid is het bekend als middel tegen oogkwalen.

De mineralen malachiet en azuriet komen vaak samen voor in de natuur.

Deze koperertsen werden gebruikt als pigment voor cosmetica en in de schilderkunst. Zij waren in het Romeinse Rijk te vinden in Egypte en de Sinai, maar ook in Frankrijk en Duitsland.

De Egyptenaren gebruikten kohl (*stibium* of antimoon) als zwarte eyeliner. De Romeinen namen dit van hen over. Antimoon wordt nog steeds als eyeliner gebruikt in de islamitische wereld. Zowel de moslims als de Romeinen schrijven er een geneeskrachtige werking aan toe. Ook roet van een olielamp kon dienen om de ogen te omlijnen.

Kohl kon worden aangebracht met behulp van een kohlstokje van bot, metaal of hout. Het stokje werd in water of olie gedoopt en dan in het poeder. In Engeland zijn kleine halve-maanvormige vijzeltjes gevonden waarin houtskool of andere pigmenten verpulverd en met vet of olie vermengd konden worden. Met de stamper van de vijzel kon het smeersel worden aangebracht op de oogleden.

Koperen cosmetische vijzel voor het maken en aanbrengen van eyeliner.

FUNGUS LACERNAE: EYELINER VAN ROET

Zelf roet maken is niet moeilijk: houd de holle kant van een lepel of een klein potje in de vlam van een olielamp (of kaars). Op de lepel zal roet neerslaan. Veeg het er vanaf met een kwastje, meng het met een druppel rozenwater of rozenolie (een Romeinse zalfsteen is hiervoor ideaal) en breng het aan op de oogleden met een kohlstokje, de punt van een haarnaald, of een kwastje.

Flesje voor kohl. Hierin werd het poeder bewaard en kon het kohlstokje gedoopt worden om de eyeliner op te brengen.

Gekleurde lippen?

De geleerden zijn er nog niet over uit of Romeinse vrouwen lippenstift droegen. Tertullianus vond dat christelijke vrouwen hun lippen met stilte moesten kleuren wat erop zou duiden dat niet-christelijke vrouwen hun lippen met lippenstift kleurden. In andere teksten vinden we hier weinig over terug. Wel beschrijft Martialis dat hij loodwit op zijn lippen deed, zogenaamd om er wondjes op z'n lippen mee te behandelen, alleen maar omdat hij een lelijke vrouw niet wilde kussen.

Op sommige Fayoeimportretten lijken vrouwen lippenstift te dragen, maar zeker is dat niet. De ingrediënten voor lippenstift, bijvoorbeeld bijenwas en oker, waren in ieder geval makkelijk verkrijgbaar.

Een Romeinse vrouw wordt opgemaakt door haar slavin en krijgt lippenstift op.

ROMEINSE LIPPENSTIFT

DIY

Zoals gezegd, weten we niet veel over Romeinse lippenstift. Onderstaand recept is dan ook niet gebaseerd op Romeinse bronnen. De ingrediënten komen wel veel voor in Romeinse cosmetica.

2 theelepels bijenwas
2-3 theelepels amandelolie
Minstens 2 theelepels rode
oker of cosmetische rode
ijzerioxide

Verwarm de bijenwas en olie au-bain-marie tot de bijenwas helemaal is gesmolten. Roer er dan de oker door. Test op de achterkant van de hand of de stevigheid en tint naar je zin zijn. Voeg eventueel meer oker toe. Doe er voor een lekkere geur eventueel wat druppels essentiële lavendel- of rozenolie bij. Giet in een schoon potje en laat afkoelen. Breng op met een kwastje.

Aluta

Een aluta is een schoonheidsvlekje gemaakt van zacht, dun leer, dat bijvoorbeeld over een oneffenheid kon worden geplakt. Het zou ook zijn gebruikt om brandmerken van slaven te camoufleren. In kleine vorm werden ze populair als mode-uiting. Dit blijkt uit een opmerking van Ovidius die schrijft dat een kleine aluta geplakt wordt op wangen die niet eens een oneffenheid hebben. Martialis noemt een aluta in de vorm van een halve-maan, geplakt op het voorhoofd.

Alutae van dun leer. Deze zijn eenvoudig zelf te maken met een gaatjestang en een restje leer. Plak ze vast met huidlijm.

OLFACIES BONUM *ruik lekker!*

Lekker ruiken was niet alleen bedoeld als lichaamsverzorging of om te verleiden, maar speelde ook een rol in relatie tot de goden en de dood. Welke middelen kenden de Romeinen zoal om zichzelf en hun omgeving een aangename geur te geven?

EEN OUDE TRADITIE

Het woord 'parfum' komt van het Latijnse *per fumare*. Dit refereert aan het verbranden van (welriekende) materialen, zoals wierook, als offer voor de goden. Afgezien van het religieuze gebruik werd wierook ook gebrand om de lucht te zuiveren en het huis of de kleding lekker te laten ruiken. Geurstoffen om te verbranden werden aangeduid als *turibulum*. Voor parfum in onze huidige betekenis – middelen om het lichaam een aangename of zelfs erotiserende geur te geven – gebruikten de Romeinen het woord *unguentum*.

<

*Romeinse vrouw met parfum, fresco uit de Villa Della Farnesina,
Rome, 1ste eeuw na Chr.*

Het gebruik van parfum was in de Romeinse Tijd al duizenden jaren bekend. De oudste aanwijzingen voor het gebruik ervan zijn gevonden in Egyptische graven van vóór 3000 voor Chr. De Egyptenaren gebruikten parfum om de goden te eren en overledenen te balsemen. Bovendien werden de parfums ook in het dagelijks leven gebruikt, om lekker te ruiken, om ziekten te genezen en om status en weelde uit te stralen.

Archeologen hebben op Cyprus een parfumwerkplaats gevonden die rond 2000 voor Chr. in gebruik moet zijn geweest. Er zijn vaten gevonden waarin resten zaten van olie, die bij analyse sporen bleek te bevatten van laurier, kaneel, anijs, bergamot en mirte. In zo'n vat zat wel 500 liter olie.

In de werken van de Griekse schrijver Homerus (8ste eeuw voor Chr.) wordt verwezen naar de heerlijke parfums van het godenrijk. De goden zouden een geparfumeerde spijs consumeren, ambrosia (ambrozijn) genaamd, om te ontsnappen aan bederf en ouderdom. De goden en godinnen gebruikten het ook als levensnectar om anderen te helpen.

Er zijn veel verhalen waarin goden en geuren een rol spelen. Ovidius schrijft in zijn *Metamorfosen* over de zondvloed als straf van de goden voor de corrupte mensheid:

‘Nu voelen allen (de goden) spijt dat nu dat aards geslacht van
mensen verdwijnt. Ze vragen zich af wat straks de aanblik
wordt van een onbewoonde aarde, en wie er dan nog wierook
branden.’

(Ovidius, *Metamorfosen* I, 247-250)

Wierookschaaltje uit Valkenburg-De Woerd.

KYPHI, WIEROOK VOOR DE GODEN

Kyphi is de Latijnse versie van de Griekse naam voor het Egyptische *kapet*, een soort wierook die al in piramideteksten van 4000 jaar oud wordt vermeld. Kyphi diende toen om in de avond de tempel te reinigen. Het was in de Romeinse Tijd nog steeds in gebruik. Dioscorides en een anonieme schrijver uit de 3de eeuw geven er recepten voor. Niet alle ingrediënten zijn even duidelijk, soms is niet te achterhalen welke planten ze bedoelen. Het volgende recept geeft een impressie van deze geur uit de Oudheid:

1 eetlepel rozijnen
1 theelepel jeneverbessen
rode wijn
2 theelepels honing
2 theelepels olibanum
(echte wierook)
1 theelepel mirre
een pluk saffraan
1 theelepel mastiek
1 theelepel kaneel
enkele druppels nardusolie
benzoë

Meng in een glazen kom de rozijnen, jeneverbessen, honing en rode wijn. De rozijnen en bessen moeten helemaal bedekt zijn door de wijn. Dek af en laat een paar dagen trekken.

Roer af en toe.

Maal de olibanum, mirre, saffraan, mastiek en kaneel tot grof poeder in een vijzel. Doe de poeders in een glazen pot, meng goed, draai de deksel erop en laat een paar dagen staan. Zo kunnen de geuren zich goed vermengen.

Giet de rozijnen en bessen af, laat ze goed uitlekken en maal ze in de vijzel (of met de staafmixer) tot een glad papje. Meng het wierookpoeder en de nardusolie hierdoor en kneed alles tot een stevig deeg.

Vijzel de benzoë tot fijn poeder. Rol kleine balletjes van het deeg, ongeveer zo groot als een erwt, haal ze door het benzoëpoeder en leg ze op een velletje bakpapier. Laat de wierookballetjes minstens twee weken drogen op een droge, warme plaats (maar niet in de zon). Keer ze af en toe zodat ze aan alle kanten drogen. Bewaar ze in een goed afgesloten glazen pot en verbruik ze binnen een paar maanden.

Om de wierook te branden leg je één of twee balletjes op een gloeiend kooltje.

*Glazen parfumflesje uit Zwammerdam.
Volgens Plinius waren flesjes van albast
of lood eigenlijk beter. Parfum blijft in
het donker namelijk langer goed. Glas
was echter goedkoper.*

DUIZENDEN GEUREN

Er zijn veel namen van parfums uit de Romeinse Tijd overgeleverd. Sommige zijn vernoemd naar het hoofdbestanddeel. De Grieken, van wie de Romeinen veel gebruiken overnamen, waren liefhebbers van parfums waarin één ingrediënt de geur bepaalde. Zo had je tijmparfum, narduskruidparfum, narcissenparfum, rozenparfum, bergamotparfum en nog tal van andere geuren. Andere parfums werden vernoemd naar de plek van oorsprong, zoals Syrische, Egyptische, Assyrische en Arabische parfum. Volgens Plinius kwamen de beste parfums van het Griekse eiland Delos en uit de stad Mende aan de Griekse noordkust. Maar de smaak voor parfums was vaak aan verandering onderhevig:

‘De irisparfum uit Corinthe was lange tijd de beste, tot de parfum uit Cyzicus in de mode kwam. Hetzelfde geldt voor de rozenparfum uit Phaselis; de status hiervan werd later overtroffen door de rozenparfums uit Napels, Capua en Praeneste. Saffraanolie uit Soli in Cilicië was lange tijd de beste, en later die uit Rhodus, waarna de oenantheparfum uit Cyprus in de mode kwam en toen die uit Egypte werd geprefereerd.

Weer later werd Adramytteum populair, dat weer werd overtroffen door een parfum van marjolein van Kos, dat weer vervangen werd door een kweepeerbloesemgeur van dezelfde plek...’

(Plinius, NH XIII, 2-5)

Plinius noemt veel planten en plaatsnamen die voor ons vreemd en exotisch klinken, maar waarschijnlijk dacht de gemiddelde Romein daar ook zo over. Met wat zoekwerk zijn de meeste planten wel te achterhalen. Oenanthe is bijvoorbeeld een term voor kruidachtige planten uit de schermbloemenfamilie.

De Romeinen maakten naast parfums met één hoofdbestanddeel ook ingewikkeldere geuren. Een parfum dat *regalium* of *regale unguentum* werd genoemd en oorspronkelijk gebruikt werd door de koningen uit het Parthische rijk (ongeveer het huidige Iran, Irak en Pakistan), bestond volgens Plinius uit een mix van wel 24 ingrediënten: *myrobalanum* (moringa-olie), *costus*, *amomum* (een geslacht van planten uit de gemberfamilie), *cinomonum* (Syrische kaneel), kardamom, narduskruid, tijm, mirre, *cassia* (kaneelschors), *styrax* (gomhars of benzoë), *labdanum* (hars van de cisteroos), balsem, Syrisch riet, kalmoes, wilde druiven, kaneelblad, *serichatum* (een Arabisch kruid), hennaolie, rozenhout, *panax* ('alleshelend kruid'), saffraan, zwaardlelie of gladiool, marjolein, honing en wijn. Dit parfum was alleen voor de allerrijkste Romeinen te betalen.

Styrax. Er bestaan verschillende soorten *styrax*; de hars wordt benzoë genoemd. Benzoë refereert naar het Arabische of Semitische woord voor gom dat gebruikt wordt als fixeermiddel in parfum. Het wordt verkregen door de bast van jonge bomen in te snijden.

De Romeinen waardeerden de warme en krachtige geur van de gemberwortel zowel in de keuken als in hun parfums.

Niet alle ingrediënten werden gebruikt vanwege de geur. Sommige ervan, zoals honing, wijn en gom, zorgden ervoor dat geuren beter werden opgenomen of droegen bij aan een goede substantie van de parfum. Ook werden parfums gekleurd. Plinius zegt hier het volgende over:

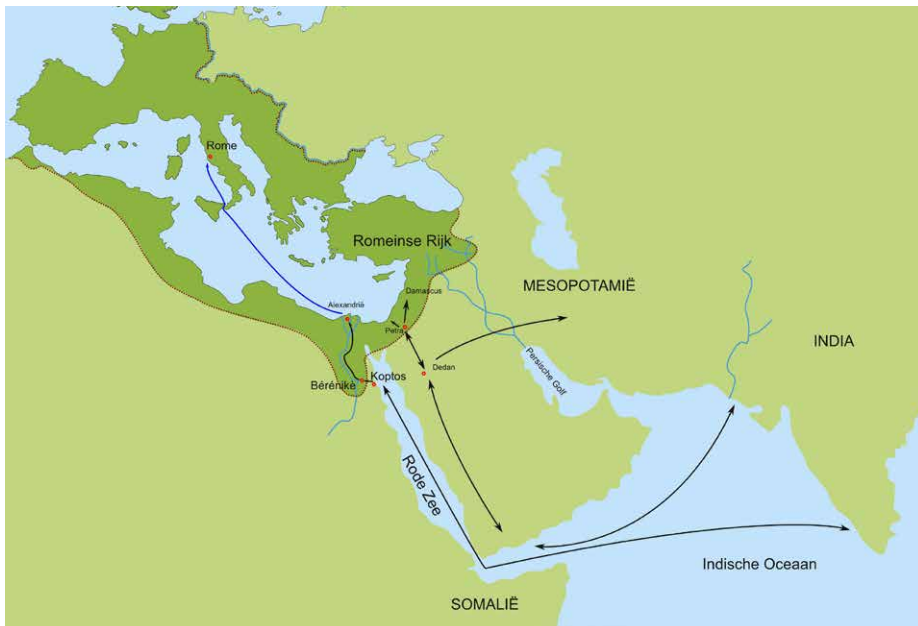
‘Er is een derde element...de kleuring. Om kleur te produceren wordt vaak cinnaber (vermiljoen) of (de plant) ossentongwortel gebruikt. Wanneer zout wordt toegevoegd aan olie, zal het helpen de eigenschappen te behouden, maar als ossentongwortel wordt gebruikt, wordt zout nooit toegevoegd. Hars en gom worden toegevoegd om geur in parfums in vaste vorm te fixeren. Als dit niet wordt gedaan, verdwijnt de geur heel snel.’

(Plinius, NH XIII, 1-5)

Bijna alle ingrediënten voor parfum waren en zijn van plantaardige oorsprong, behalve muskus (de sterk geurende afscheiding uit de klier van het muskushert), castoreum (een geurstof afkomstig uit een klier in het onderlijf van de bever) en ambergris (een substantie uit de darmen van de potvis).

Plantaardige ingrediënten waren afkomstig van bloemen, fruit, zaden, bladeren, hout, schors, hars en wortels. In de mediterrane wereld werden onder meer de volgende planten gebruikt die lokaal voorkwamen: rozemarijn, tijm, marjolein, bonenkruid, salie, knolcyperus (ook wel aardamandel genoemd), munt, bergamot, fenegriek, dille, laurier, brem, struikwinde en distel. Bij bloemen kun je denken aan viooltjes, narcissen en hyacinten die vooral geurend in de tuin bloeiden, maar ook aan speciaal gecultiveerde bloemen voor de geur, zoals rozen uit Egypte, Griekenland (Rhodos) en Italië (Campania), de witte iris (waarvan de wortel werd gebruikt) en de krokussen uit Sicilië voor het gebruik van saffraan.

Ingrediënten als kaneel, narduskruid en mirre kwamen van verder weg. De Romeinen hadden handelsnetwerken die vanuit de Middellandse Zee naar de Rode Zee en de Indische Oceaan liepen.

Berenike (nu Medinet-el Haras), gelegen aan de Egyptische kant van de Rode Zee, verbond de Romeinse met de Arabische en Indiase wereld. Karavanes trokken vanuit Berenike door de woestijn naar Koptos (een stad in het oude Egypte waar nu Qift ligt) vanwaar handelswaar via de Nijl naar Alexandrië gebracht kon worden. Van daaruit werden de exotische producten verspreid door het hele Romeinse Rijk.

Saffraan, stampers van de saffraankrokus.

*Cassia, de schors van de boom *Cinnamomum aromaticum*. De geur en smaak lijken op die van kaneel, dat weer schors is van de *Cinnamomum verum*-boom. Veel cassia wordt onder de naam van 'kaneel' verkocht.*

PARFUMERIEËN

De fabrikanten en verkopers van parfums werden aangeduid als *unguentarius* of *unguentaria*, al naar gelang het een man of vrouw betrof. Een parfumwinkel werd *unguentaria taberna* genoemd. We kennen de namen van enkele parfumeurs uit de Oudheid, zoals Megalos van Sicilië, Deinias uit Egypte en Niceros en Cosmus uit Rome. Ze worden genoemd door schrijvers of vermeld op hun grafstenen. Alleen al in Rome zijn er 21 inscripties die *unguentarii* noemen. Het waren vaak vrijgekochten of slaven die dit beroep uitoefenden.

In gedichten van Vergilius, Propertius, Ovidius en Martialis staan de rozentuinen van Paestum vermeld, en Plinius noemt de parfumerieën van Campanië. Ook de archeologie heeft verschillende aanwijzingen voor parfumfabricage opgeleverd, zoals op het forum (marktplaats) van Paestum, een Romeinse stad met Griekse wortels bij het huidige Salerno. Rond 1920 werd hier een winkel met een oliepers opgegraven, waarvan nieuw onderzoek in 1995 aan het licht bracht dat deze installatie uit de 1ste eeuw na Chr. dateerde en dat het om een parfumpers ging. In de noordwestelijke hoek van het forum bleken zelfs meerdere parfumerieën gevestigd te zijn geweest. Ook in Pompeï zijn aanwijzingen voor parfumerieën. Er werden op grote schaal olijfbomen gekweekt en onderzoekers toonden aan dat er bloemen en aromatische planten werden gecultiveerd. Men denkt dat in de straat aan de noordkant van het forum een parfummakel was. Er bevonden zich daar minimaal twee winkels met oliepersen en ook een ketel om water of olie te verwarmen. In de omgeving zijn verschillende par-

fumflesjes gevonden van aardewerk en glas. Daarnaast zijn er in Pompeï fresco's gevonden met afbeeldingen van cupido's die het proces van parfum maken uitbeelden.

In onze streken is – voor zover bekend – geen parfum geproduceerd, al zijn er wel veel aanwijzingen voor het gebruik ervan. In Duitsland hebben onderzoekers na chemische analyse van een Romeins parfumflesje aangetoond dat de inhoud bestond uit 84% amandelolie, 15% bijenwas en 1% benzoë. Ook vonden ze resten van kaneel, kalmoes en bittere amandelen. In België zijn in Vorsen (Limburg) twee flesjes gevonden waar zelfs nog olie, hars en gom in zat. In Nederland is recentelijk bij Bemmelerwaard een uitgebreid Romeins grafveld ontdekt op een diepte van slechts 50 cm onder het maaiveld. Er zijn 48 graven gevonden uit de 2de en 3de eeuw met veel luxe grafgraven waaronder een parfumflesje – met inhoud! Het wachten is op de chemische analyse ervan.

ZELF PARFUM MAKEN OP BASIS VAN OLIE

DIY

Parfum bestaat uit verschillende geurlagen die 'noten' genoemd worden. De bovennoot is het eerste wat je ruikt als je het parfum op doet. Deze verdwijnt meestal na 10-15 minuten. De middennoot is de tweede geur die je ruikt. Meestal is een middennoot bloemig, fruitig of houtig. De basisnoot is de derde geurtoon. Deze accentueert de middennoot en blijf je enkele uren lang ruiken.

Voor bovennoten kunnen kruiden worden gebruikt als rozemarijn, lavendel, munt, marjolein, anijs, koriander en basilicum, of citrusvruchten als bergamot en citroenschil.

Voor middennoten kun je kiezen uit specerijen, zoals peper, kardemom, kaneel en kruidnagel, of bloemen, zoals jasmijn en rozen, maar ook onderdelen van planten en bomen, zoals dennenaalden, jeneverbessen en citroengras.

Voor basisnoten zijn cederhout, gember, sandelhout, wierook, labdanum, mirre, vetiver en patchouli te gebruiken.

Om deze geuren te mengen, heb je een basis nodig, bijvoorbeeld amandelolie of geurloze olijfolie. Hieraan voeg je geur toe. Je kiest eerst de basisnoten, dan voeg je de middennoten toe en als laatste de bovennoten. Meng ongeveer 1/5 deel basisnoten, 1/2 deel middennoten en 1/3 deel bovennoten. De hoeveelheid planten hangt af van de hoeveelheid olie die je wilt maken en de sterkte van de gewenste geur. Meng alle planten/bloemen en kruiden en kneus ze in een vijzel. Voeg dan de olie toe, genoeg om het mengsel te bedekken. Giet het mengsel in een glazen pot en sluit deze af. Bewaar de olie twee weken, zeef de planten eruit, en ruik of de geur sterk genoeg is. Is het onvoldoende? Voeg dan nieuwe kruiden toe. Is het voldoende? Bewaar de geurende olie in een flesje. Om de parfum langer goed te houden, kun je een natuurlijk conserveringsmiddel toevoegen, zoals vitamine E-olie of druivenpitolie.

Wil je het proces versnellen? Verhit dan het mengsel van olie en geurstoffen. Plaats het potje in een steelpan met water dat net van de kook af is en laat het staan tot het is afgekoeld. Laat de parfum nog 24 uur afgedekt staan, zeef deze en ruik of de parfum sterk genoeg is. Een nog effectievere methode is het mengsel een paar uur verwarmen op een zacht pitje op ca. 50-60°C.

Wil je echt een supersnelle methode, gebruik dan essentiële oliën. Een paar druppeltjes toevoegen aan de basisolie en voilà, klaar. Deze laatste methode is minder geschikt als je met een authentiek Romeins recept aan de slag wilt, in verband met de toevoeging van ingrediënten die niet bedoeld zijn voor de geur, maar voor de structuur, kleur of betere opname van de geur.

Hoe gingen de unguentarii nu te werk? Er zijn drie manieren waarop geur uit planten kan worden gehaald. De eerste is **maceratie**: de planten worden enige tijd geweekt in een vloeistof, zoals olie of alcohol. De vloeistof neemt dan de geuren op. Dit was de meest gebruikte methode in de Romeinse Tijd. Een tweede methode is **enfleurage**. Bij koude enfleurage worden bloemen op ingevette platen gelegd, zodat de geur in het vet (bijvoorbeeld rundvet) kan trekken. Bij warme enfleurage worden de bloemen in gesmolten vet gelegd. Een derde methode is **destillatie** waarbij met verdamping en het opvangen van condens wordt gewerkt.

Romeinse parfum werd gemaakt van olijfolie of amandelolie. Volgens Dioscorides werd de beste olijfolie gemaakt van onrijpe olijven met een zoete geur. Om amandelolie te verkrijgen, zo schreef hij, moest je gedroogde amandelen tot pulp vermalen in een wrijfschaal, water toevoegen, dit een half uur laten staan en dan het geheel uitpersen om de olie te verkrijgen.

Romeinen kenden ook vaste parfums: *diapasmata*, gemaakt van verpulverde plantextracten. Deze werden verkocht in de vorm van poeders en tabletten, die onder andere werden gebruikt tegen zweten of een slechte adem. Volgens Theophrastus van Eresus (ca. 371-287 voor Chr.), een leerling van Aristoteles, werd het poeder ook in bed gestrooid, zodat het in contact kwam met de huid; zo hoopte men dat de geur langer zou blijven hangen. Mannen zouden hun lichaam bij voorkeur op die manier parfumeren in plaats van een parfum direct op de huid aan te brengen. Ten slotte werden er ook geparfumeerde crèmes gemaakt, die *spissum* werden genoemd.

PARFUMPOEDER

DIY

Theophrastus heeft een geschrift gewijd aan geuren en parfums, *De Odoribus*. Hierin vinden we een eenvoudige aanwijzing om parfumpoeder te maken: meng zoveel mogelijk verschillende geuren, zodat geen enkele geur overheerst en er een harmonieus geheel ontstaat. Hieronder volgt een poederversie van het, in de Romeinse Tijd beroemde, parfum *Metopion*. Zoals vaker in Romeinse recepten zijn er geen hoeveelheden bekend. Hier kun je zelf mee experimenteren.

Bittere amandelen

Kardemom

Kalmoeswortel

Mirre

Galbanumhars

Dennen- of sparrenhars

Schoenus, een geurende gras-soort.

Als dit moeilijk te vinden is, gebruik dan 'sweet grass'.

Dit is onder deze noemer te koop.

Neem van alle ingrediënten ongeveer evenveel en stamp ze tot poeder in een vijzel. Ruik of er geen geur overheerst. Doe het poeder in een goed afgesloten glazen pot en laat het een week staan, zodat de geuren zich kunnen ontwikkelen en mengen.

Roer tussendoor af en toe en ruik of de geuren in balans zijn.

Voeg anders, zoals Theophrastus aanraadt, wat extra toe van de minder sterke ingrediënten.

Voor gebruik in bed, zoals de Romeinen dat deden, moet het poeder heel fijn worden gestampt en gezeefd. Mocht je dat niet willen, vul er dan een geurzakje mee; het poeder hoeft dan niet zo fijn te zijn.

Kardemom. Deze specerij is familie van de gember en ruikt zoet en scherp.

Galbanumhars. Deze hars komt van de Ferula gummosa die groeit op berghellingen in Iran.

GEBRUIK VAN PARFUM

Vanwege hun badhuizen en riolen gaan de Romeinen door voor mensen met gevoel voor hygiëne, maar dat is maar een deel van de werkelijkheid. Zeker in de achterbuurten van de grote steden en in de dorpen en boerderijen op het platteland, maar ook in de huizen van de beter gesitueerden rook het niet al te fris. In huizen met kleine bedompte ruimtes hielp het gebruik van wierook. Toiletten in huis, zoals die in Pompeï gevonden zijn, waren ook bronnen van stank. Ze moesten handmatig gespoeld worden met een emmer en zaten op een riool of beerput aangesloten. De stank kwam vanuit het riool weer terug het huis in. Zulke afvoersystemen zijn ook in Valkenburg (ZH) gevonden. Het gebruik om bloemslingers te offeren aan de godin Fortuna die vaak in de vorm van een beeldje aanwezig was, of als schildering in het toilet was afgebeeld, zal mogelijk iets geholpen hebben tegen de stank. Het branden van wierook was een andere oplossing.

Parfum bij de begrafenis of crematie

In de Griekse en Romeinse wereld was het vanaf de late 4de eeuw voor Chr. tot de 3de eeuw na Chr. niet ongebruikelijk bij de betere standen om de overledene een parfumflesje mee te geven in het graf. Kostbare parfums verhoogden de status van de dode, maar ook armen kregen soms parfum mee dat betaald werd uit een soort begrafenisfonds waarvoor ze lidmaatschap betaalden.

In het uur na iemands dood kwamen familie en vrienden bij elkaar. Een familielid dat het dichtst bij de overledene stond, gaf een laatste kus om de ziel te vangen en dan sloot men de ogen van de overledene. Het lichaam werd opgebaard op een bed, gewassen en gezalfd. Geuren als kaneel, mirre, saffraan en wierook worden genoemd als typische geuren voor het zalven van de doden, maar ook rozen, nardus en balsem. Na het zalven kleepte men het lichaam aan volgens de sociale positie van de overledene. Een munt in de mond was bedoeld om de oversteek te kunnen betalen van de dodenrivier, die het rijk der levenden scheidde van de onderwereld. Men brandde als offer wierook of bloemen en planten die een geurige rook verspreidden. In de Romeinse teksten worden acanthusbladeren en pijnboom genoemd. Soms werden vrouwelijke 'rouwens' ingehuurd om het verdriet op theatrale wijze gestalte te geven. Ze zouden hun losse haren uittrekken, rollen over de grond, huilen, zichzelf slaan en allerlei grote uitingen van rouw tonen die tot steun of spektakel dienden voor de familieleden en vrienden. Ook tijdens deze rituelen werd weer wierook gebrand.

Uit Romeinse teksten krijgen we een beeld over de gebruiken bij het overlijden van keizers en keizerinnen. Toen Poppaea, de vrouw van Nero, stierf, werd er een jaarvoorraad kaneel gebrand, aldus Plinius. Hij schrijft ook nog dat er evenveel kaneel en *cassia* wordt gebruikt voor de doden als voor offeranden aan de goden.

*Parfum- of zalfflesje uit Heerlen,
100-200 na Chr.*

Begrafenisritueel, met een vrouw opgebaard op bed. Dit is de fase van de conclamatio waarbij de naam van de overledene meerdere keren uitgeroepen wordt om te markeren dat ze echt overleden is. Dit is een 16de-eeuwse Venetiaanse verbeelding van een Romeinse situatie.

Een geurende maaltijd

Wanneer gasten ontvangen werden voor een diner, kregen ze soms ook parfum aangeboden. In het meest extreme geval waren er parfumfontein-
nen, waarbij de geurende olie vanuit de muren naar beneden droop. Soms
werd het hoofd van een geurtje voorzien. Dit kon nardus zijn, dat gebruikt
werd om haren te parfumeren, maar ook om voeten te wassen of te zal-
ven. Voorbeelden van het gebruik van nardus worden genoemd door de
evangelist Mattheüs: Jezus werd daarmee tijdens een maaltijd gezalfd.

De Romeinse dichter Catullus schrijft in de 1ste eeuw voor Chr. een pas-
sage die hij richt aan ene Fabullus. In een uitnodiging om bij hem te komen
eten, vraagt hij aan Fabullus om het hele diner mee te brengen, inclusief
wijn, een mooi meisje en goede grappen:

‘Luister, breng je dát mee, mijn mooie jongen, dan wacht
je een goed maal; in Catullus’ beurs zit uitsluitend spinrag.
Maar – daarvoor in ruil krijg jij de zuiverste verleiding, of wat
nog heerlijker, nog meer verfijnd is dan dat, want ik geef je
het parfum, dat de machten van Liefde en Verlangen mijn lief
schonken -als je dat ruikt, zul je de goden smeken, Fabullus, één
grote neus van je te maken!’

(Catullus, Carmina 13).

In een gedicht van Martialis speelt ook iemand met de naam Fabullus een rol. Die zorgde voor een maaltijd, maar het opgediende parfum viel beter in de smaak dan het eten:

‘Jazeker, Fabullus, de balsem bij ’t maal,
die jij ons verstrekte, was fenomenaal.
Maar ’t maal op zichzelf zou geen mens ons benijden:
wat heb je aan geur als je honger moet lijden?
Een gast die je balsemt maar niet laat dineren,
die ben je in feite aan ’t mummificeren.’

(Martialis, Ep. III, 12)

Romeinen schonken ook geurende wijnen tijdens een maaltijd:

‘Hier is een beker met juwelen die de naam van Cosmus draagt;
drink, luxe man, als je dorst hebt naar geparfumeerde wijnen.’

(Martialis, Ep. XIV, 110)

Plinius schrijft dat het gebruikelijk was om nardus, mirre en andere geurende kruiden te mixen met wijn. De hierboven beschreven wierook kyphi werd gebruikt in drank als remedie tegen longziekte. En we zagen al het gebruik van geparfumeerd mondwater tegen een slechte adem.

Ook olielampen werden soms met geurende oliën gevuld. Martialis noemt in een gedicht in de vorm van een brief aan Calenus wat een fijn leven hij heeft geleid met een fijn bed en een lamp die geurt naar de parfums uit Nicero's winkel.

Olielamp uit Schipluiden. Zou hier geurende olie in hebben gezeten?

PARFUM ALS MEDICIJN

Bij veel recepten voor geparfumeerde oliën komen we ook een medicinale werking tegen. Dioscorides geeft in *De Materia Medica* verschillende bereidingswijzen om geurende oliën te maken die allemaal een medicinale werking hebben. Zo beschrijft hij bijvoorbeeld olie met rozen, wilde druiven, fenegriek, marjolein, basilicum, citroenkruid, dille, witte lelies en krokussen. Hij noemt bij alle recepten ook waarvoor het middel gebruikt kan worden. Zijn recept voor narcissenolie:

‘Narcissenolie wordt als volgt verdikt. Neem 13,75 liter gewassen olie en 2,7 kilo *aspalathum* (mogelijk brem). Meng dit met een derde van de olie en kook het. Neem de aspalathum eruit en voeg 2,5 kilo kalmoes uit India toe en verpulverde mirre (gomhars). Meng het en breng het aan de kook. Nadat het is afgekoeld, zeef de olie eruit en doe dit in een pot gevolgd met een grote hoeveelheid narcissenbloemen. Roer dit regelmatig gedurende twee dagen. Zeef het daarna en giet het regelmatig van de ene pot in de andere, aangezien het snel bederft. Het is goed tegen schade aan de vulva, verzacht verhardingen en kloven rondom. Het veroorzaakt echter hoofdpijn.’

(Dioscorides, Mat. Med. I-63, Narcissinon)

PARFUM: OVERBODIGE LUXE?

Voor welk doel parfum ook werd gebruikt, het was en bleef een luxeproduct; de meest overbodige vorm van luxe zelfs, vond de schrijver Plinius:

‘Parels en juwelen worden gedragen in haren en op kleding en gaan enige tijd mee, maar parfums verliezen hun geur al binnen het uur dat ze zijn opgebracht. Het belangrijke aspect van parfum, is dat wanneer een vrouw voorbij komt, ze door haar geur mogelijk de aandacht trekt van iemand die tot dan toe

andere bezigheden had. De prijs is zo excessief dat een bedrag zo groot als 400 denarii per pond wordt betaald. Zo enorm is de prijs die betaald wordt voor een luxe die niet eens bedoeld is voor je eigen genot, maar dat van anderen; de persoon die parfum draagt is uiteindelijk niet degene die het ruikt.'

(Plinius, NH XIII.20)

Ook geeft hij ons inzicht in de prijzen van parfum. Kaneelparfum zou, afhankelijk van de kwaliteit, te koop zijn tussen de 35-300 denarii per pond (ca. 327 gram). Vergeleken met het salaris van een gewone soldaat (ca. 10 denarii per maand) of een leraar (ca. 12 denarii per maand) was de beste kwaliteit kaneelparfum dus extreem duur. De prijs van nardus zou rond de 100 denarii per pond liggen. En voor mirre betaalde men tussen de 3-50 denarii per pond. Hierbij werd trouwens veel gesjoemeld met de kwaliteit. Voor het eerder genoemde regale unguentum moest wel 400 denarii betaald worden!

De prijzen voor lokale producten waren een stuk lager. Rozenolie kostte tussen de 50 en 80 denarii per pond en voor irisolie betaalde je 30 denarii per pond.

Luxe parfum zat natuurlijk ook in een luxe flesje, zoals dit gouden parfumsflesje uit Heerlen uit de 2de eeuw na Christus.

Om excessen tegen te gaan, werden op verschillende momenten wetten in het Romeinse Rijk ingesteld die de import van luxe goederen naar Rome aan banden legden. Plinius meldt dat in 189 voor Chr. onder de consuls Publicus Licinius Crassus en Lucius Julius Caesar een verbod op de inkoop van buitenlandse geuren werd ingesteld. Eeuwen later, in het jaar 301, werd een edict uitgevaardigd door keizer Diocletianus waarin hij maximum prijzen aan producten verbond, waaronder cosmetica en parfum.

Hoewel er veel geld verdiend kon worden in de parfumindustrie vonden sommige Romeinse schrijvers dit een minderwaardig beroep. De Romeinse redenaar, politicus en filosoof Cicero schrijft:

‘Alle ambachtslui hebben een minderwaardig beroep, omdat een werkplaats alle waardigheid mist. Beroepen die in dienst staan van de menselijke genoegens verdienen nog de minste waardering; Terentius vermeldt vishandelaars, slaggers, koks, poeliers en vissers, en je kan er parfumeurs, dansers en variétéartiesten aan toevoegen.’

(Cicero, De Officiis I, 150)

Dat brengt ons op de gebruikers van parfum. Hoewel een aangename (lichaams)geur ongetwijfeld door iedereen werd gewaardeerd, lag dat anders voor het gebruik van parfums, of een overdaad daarvan. Zo lijkt Martialis niet erg van vrouwen met parfum te houden:

‘Als jij me zoent dan ruik ik iets als mirre.
Naar jezelf, naar niets of niemand ruik je nooit. Gewis
dat zoiets wat bedenkelijk is,
altijd die vreemde geur. Onzacht
maar eerlijk uitgedrukt: verdacht.
Moet ik het zeggen, ongeschminkt?
Wie altijd lekker ruikt – die stinkt.’

(Martialis, Ep. II, 12)

Nogal wat Romeinse schrijvers vinden parfum een overdreven luxeproduct, dat zeker niet geschikt is voor mannen. Plutarchus vindt het schandig dat mannen iets gebruiken dat zo duur en nutteloos is, en bovendien is bedoeld voor vrouwen:

‘Verder veroorzaakt ons reukorgaan geen moeilijkheden zoals dat van jullie, dat jullie ertoe verleidt om wierook, kaneel, nardusbladeren en Arabisch riet met behulp van bepaalde gifmengertechnieken, ook wel parfumeerkunst genoemd, in één pot te doen en fijn te stampen, waarmee jullie dan voor veel geld een prikkeling kopen, die verwijfd, meisjesachtig en totaal nutteloos is. Maar helaas, die prikkeling heeft ondanks dat karakter niet alleen alle vrouwen, maar ook al het leeuwendeel van de mannen verpest, zodat jullie zelfs niet met jullie eigen vrouwen willen vrijen, tenzij ze stinken naar mirre en poeder, wanneer ze bij jullie in bed stappen.’

(Plutarchus, Moralia IX, 99ob)

Was het dan echt ‘not done’ voor een man om parfum op te doen? Plinius vertelt ons dat keizers, zoals Caligula en Nero veel parfum gebruikten. Deze keizers werden echter door tijdgenoten gezien als zeer decadent, en mogelijk wilde Plinius dat benadrukken.

Mannen en vrouwen hadden zo hun eigen voorkeuren voor geuren. Mannen hielden vooral van parfum gemaakt van rozen, lelies en hennabalsem. Dit waren vluchtige geuren. Vrouwen hielden van mirre, zoete marjolein, narduskruid of Egyptische parfum, sterkere geuren die langer op de huid bleven.

Martialis noemt balsem voor mannen:

‘Balsem vind ik heerlijk; het is dé parfum voor mannen. Jullie vrouwen moeten jezelf parfumeren met de geuren van Cosmus.’

(Martialis, Ep. XIV, 59)

Maar vrouwen moeten het niet overdrijven:

‘O Gellia-lief, ruik ik de odeur
die Cosmus voor jou uitgezocht heeft,
dan lijkt het of de parfumeur
zijn halve zaak aan jou verkocht heeft.
Probeer toch eens wat minder gul
exotisch reukwerk te gebruiken,
want, Gellia-lief, met al dat spul
kan zelfs mijn hond nog lekker ruiken.’

(Martialis, Ep. III, 55)

Parfumflesjes.

We komen bij verschillende schrijvers deze afkeer van parfum tegen. Naast Martialis zijn ook eerdere schrijvers als Seneca en Plautus het erover eens: liever dan parfums te gebruiken, prefereren ze het naar niks te ruiken. Plautus illustreert deze gedachte in een blijspel:

‘Philematium: Wat vind je, moet ik nog parfum?

Scapha: O, alsjeblieft niet!

Philematium: Waarom?

Scapha: Omdat een meisje het lekkerst ruikt, als ze ruikt naar niets. Want die oude opgedirkte en aftandse vrouwtjes, die proberen de gebreken van hun lichaam weg te schminken, ruiken, als hun zweet zich met parfum vermengt, of een kok zijn zure saus met zoetheid aanlengt. Je weet niet wat je ruikt; alleen dat het kwalijk riekt.’

(Plautus, *Mostellaria*, 243-272)

Natuurlijk weten we niet, of deze meningen algemeen werden gedeeld, en door wie. Dat de Romeinen nooit ophielden parfum te gebruiken, is in ieder geval een feit.

Met deze glazen roerstokjes kon geparfumeerde olie op de huid gedruppeld worden.

Dit flesje in de vorm van een muis komt uit Turkije en dateert uit de 3de eeuw na Christus. Zou het gebruikt zijn voor make-up of parfum?

DRAAG GEEN TE DUUR GEWAAD *met zwaar vergulde stiksels*

OVIDIUS, ARS AM. III, 131

Kleren maken de man – én de vrouw, zeker in de Romeinse Tijd. De Romeinse samenleving bestond uit verschillende rangen en standen op basis van bezit, erfelijkheid, wel of geen Romeins staatsburgerschap, vrijgeboren zijn of niet. Bovenaan stond de keizer met zijn familie. Daaronder kwamen de 600 *senatores* en daaronder de *equites* ('ridderstand'). Alle andere vrijgeboren Romeinse staatsburgers in Italië vielen onder het plebs, het gewone volk, ongeacht of ze rijk of arm waren. En dan waren er natuurlijk nog de slaven.

In een Romeinse stad liepen al deze mensen over straat. Daarom hechtten de Romeinen, en dan met name de senatores en equites, er grote waarde aan om hun rang en status duidelijk zichtbaar te maken, onder andere door middel van hun kleding. Een senator wilde immers niet voor een slaaf worden aangezien! In het Romeinse Rijk heersten dan ook, zoals hieronder zal blijken, duidelijke ideeën over gepaste kleding. Deze werden echter niet altijd nagevolgd. Een rijke vrijgelaten slaaf wilde immers misschien best voor een eques worden aangezien.

<

Romeinse vrouw gekleed in een tunica, stola en palla.

De satiredichter Juvenalis schreef daarom dat

‘... er geen betrouwbaarheid is in uiterlijk’

(Juvenalis, Satiren II, 8).

STOFFEN EN MATERIALEN

Kleding werd gemaakt van weefsels van natuurlijke materialen, zoals wol en linnen. Deze stoffen werden deels in Italië gemaakt, deels geïmporteerd van elders, zoals wollen stoffen uit Gallië en Germanië. De beste kwaliteit linnen kwam uit Egypte. Rijke vrouwen droegen ook geïmporteerde zijden weefsels uit Kos en China en katoen uit India.

Zijde was heel kostbaar: in de late 3de eeuw was een pond zijde even duur als een pond goud. Vaak werden er stoffen gemaakt van half zijde en half linnen of wol om de kosten te drukken. Er bestond zelfs textiel van asbestvezels en mosselzijde. Strabo en Plinius noemen servetten van asbestvezels die je schoon kunt branden. In een graf in Keulen is een fragment van asbestweefsel gevonden. Mosselzijde komt van de grote steekmossel die leeft in de Middellandse Zee en die zich met lange zijdeachtige haren aan de bodem hecht. Van deze haren sponnen de Romeinen draden en weefden ze stoffen. Van deze ‘wol uit de zee’ is in een graf in Boedapest een fragment gevonden.

In heel uitzonderlijke gevallen werden gouddraad en juwelen in stoffen verwerkt. Dit soort kleding was alleen voor de allerrijksten te betalen, zoals de keizerlijke familie. In 169 zou keizer Marcus Aurelius de zijden en met goud versierde kleding van zijn vrouw hebben verkocht om een oorlog te kunnen bekostigen.

Superdunne, superdure zijde kreeg kritiek:

‘Zelfs mannen schamen zich niet om kleding te maken van dit materiaal voor de zomer, vanwege haar extreme lichtheid. Zo erg is het degenererende gedrag van de mannen van onze tijd, dat afgezien van het dragen van een kuras, een kledingstuk al te

zwaar wordt bevonden. De kleding van de Assyrische zijderups
laten we tot nu toe echter over aan de vrouwen.'

(Plinius, NH XI, 27)

Ook voor het imago van de vrouw was hele dunne kleding niet gepast:

'Waarom wil jij, mijn schat, met opgestoken haren
en in een dunne zijden tunica gaan wandelen over straat?
Waarom smeer jij je vol met mirre uit het oosten
en pronk je met zo'n kostbaar ingevoerd gewaad?
Waarom wil jij natuur vervangen door onechtheid
en gun je het lichaam niet zijn ongekochte glans?'

(Propertius, Elegiae I, 2)

Kleurrijke Romeinen.

KLEUREN EN KLEURSTOFFEN

Fresco's, mozaïeken en mummieportretten laten zien dat Romeinen hun kleding in alle kleuren van de regenboog verfd. Ovidius benadrukt met rijke dichterlijke bewoordingen vol verwijzingen en vergelijkingen de pracht van natuurlijke kleuren:

‘Ziedaar de hemelskleur, het blauw van de onbewolkte lucht, wanneer de lauwe zuiderwind daardoor geen regenwolken jaagt. En daar heb je de goudgele kleur van het ramsveld, dat Phrixus en Helle aan de boze opzet van Ino onttrok. Dat goed stelt golvend water voor en ontleent zijn naam eraan: ik zou haast geloven, dat nimfen daarmee gekleed zijn. Dàt lijkt op saffraan; in een saffraankleurige mantel hult zich de dauwende Dageraad, als zij de lichtbrengende paarden voor haar wagen spant. Daar zie je de kleur van mirten van Paphos, daar het paars van amethysten of het roze van lichte rozen of van Thracische kraanvogels. Ook de kleur van Uw kastanjes, Amaryllis, of van Uw amandelen ontbreekt niet...’

(Ovidius, *Ars Am.* III, 162-169)

Kleuren werden dus vernoemd naar natuurlijke verschijnselen, zoals de hemel, bloemen, planten en gesteenten. Je kunt in de kleurnamen soms ook de verfstof ontdekken. Walnootbolsters werden gebruikt voor walnootbruin, saffraan voor goud-geel-oranje, purperslakken voor paars, wede en indigo voor blauw, meekrap en kermesluizen voor een rode kleurstof. De kleur die van de kermesluis komt (een schildluis die inheems is in het Middellandse Zeegebied) wordt ook wel karmijnrood of scharlakenrood genoemd.

Paarse stoffen geverfd met purperslakken (verschillende soorten *murex*) hadden een bijzondere status. De kleurstof hiervoor was heel erg duur. Tienduizend schaaldieren waren nodig voor het maken van 1 gram verfstof. De geverfde stof was dan ook tien tot twintig keer zo duur als goud.

In het jaar 301 na Christus vaardigde keizer Diocletianus een edict uit waarin hij de prijzen van diverse goederen probeerde te controleren om

zo de economie draaiende te houden. Hierin stonden onder andere gegevens over het gebruik van verschillende soorten paars: paars van één verfbad, eerste kwaliteit paars uit Milete (huidige Turkije), tweede kwaliteit paars uit Milete, Archil paars (gemaakt van korstmossen), licht paars en helder Tyrisch purper, het kwaliteitsproduct van de purperslak. Plinius gebruikte ook verschillende termen voor paars: *violaceus* (violet), *rubra* ('Tarenterood', naar Tarente in Zuid-Italië), en dubbel geverfd Tyrisch purper.

Het kostbare paars, hoe populair ook, deed de wenkbrauwen van dichter Ovidius fronsen:

'Is het geen dwaasheid om je hele vermogen op je lichaam te dragen als er zoveel goedkope en goede alternatieven zijn?'

(Ovidius, *Ars Am.* III, 169-192)

Het gebruik van paars werd in sommige tijden zelfs aan banden gelegd. Livius vraagt zich af, nadenkend over de anti-luxe wetten uit 213 voor Chr.:

'... of ook mannen wel paars moeten dragen en de *toga praetexta* in publieke of religieuze functie? En of hun zonen wel toga's moeten dragen met een paarse rand? En moet het dan alleen vrouwen verboden worden paars te dragen? Als je als man wel een paarse toga aan mag, sta je je vrouw dan niet toe om ook een paarse *palla* te dragen? En mag de versiering van je paard mooier zijn dan de kleding van je vrouw?'

(Livius, *Ab Urbe Condita* 34, 7.3 en 7.4)

Keizer Nero verbood het gebruik van *amethystinus* (amethyst) en Tyrisch paars. Toen hij op een banket een vrouw in een kleur paars gekleed zag die hij verboden had, sleurde hij haar naar buiten en nam haar haar kleding en eigendommen af.

Niet elke keizer vond het een probleem als een ander paars droeg. Keizer Julianus (353-363) had niet alleen de man gedoopt die voor zichzelf keizerlijke kleding had gemaakt, hij stuurde hem zelfs nog paarse schoenen om te laten zien dat hij hem niet als bedreiging zag.

Scharlakenrood was bijna net zo decadent als paars. Martialis noemt een slaaf in scharlakenrode kleding die pretendeert rijk en vrij te zijn. Het Latijnse woord *coccum* wordt genoemd door Plinius wanneer hij refereert aan de productie van scharlakenrode mantels voor generaals in het leger. Romeinen dachten dat *coccum* een bes was, maar tegenwoordig gaat men ervan uit dat het de kermesluis was. Rood werd geassocieerd met het leger, maar waarschijnlijk waren het alleen de officieren die rood droegen, terwijl de gewone soldaten gekleed gingen in het wit. Helder rood werd volgens een passage in Petronius' *Satyricon* gedragen door de 'nouveaux riches'.

Met korstmossen, maar ook met een dubbele verving van meekrap en wede of indigo konden goedkopere paarse stoffen gemaakt worden. Romeinse soldatentunica's uit Egypte zijn onderzocht op gebruikte kleurstoffen. Van de 18 onderzochte kledingstukken was bij één tunica de sierstreep gekleurd met purperslakverf, alle andere met een dubbele verving van meekrap en wede/indigo.

Om wollen stoffen wit te bleken, werden kalk en zwavel gebruikt. Om de stof sneeuwwit te krijgen, werd de stof op een frame gespeld en werd er zwavel onder gestookt. Deze methode had als nadeel dat na een tijdje de stof gelig werd, en vast ook niet zo lekker rook.

KLEUREN VOOR MANNEN EN VROUWEN

Vrouwen mochten meer verschillende kleuren dragen dan mannen. Specifieke kleuren voor een vrouw waren violet/amethyst en geel. Blijspeldichter Plautus noemt horizonblauw, zeeblauw, goudsbloem-geel, vaalgeel en rood-oranje. Saffraangeel was de kleur voor de bruidsmantel van de vrouw; de bruidsjurk was wit.

Ovidius geeft vrouwen goede raad bij het kiezen van een kleur:

‘Stel Uw keuze vast, want iedere kleur past niet voor allen.
Donker is geschikt bij een blanke huidskleur: donker stond
Briseïs goed en ze droeg dan ook een donker kleed, toen ze
geschaakt werd. Lichte kleuren staan donkere meisjes.’

(Ovidius, *Ars Am.* III, 169-192)

Wit werd veel door mannen gedragen. Sneeuw wit stond voor puurheid, zoals we nog zullen zien als de toga wordt besproken. Mannen werden verder geacht soberder kleuren te dragen dan vrouwen: ongeverfde witte wol voor de normale toga en grijs en zwart voor de rouw.

Het gebruik van paars en rood is hierboven al behandeld. Groene en blauwe kleuren werden minder gedragen, zeker door mannen. Een man in het groen zou een slechte smaak hebben en verwijfd zijn. En groen-geel (*galbinus*) werd door de elite gezien als een kleur voor de lagere klassen.

Dan ten slotte nog de donkere kleuren. In de teksten komen we *ater* tegen als een dof mat zwart en *niger* voor een glimmend zwart. Meestal werden zwart en grijs gebruikt voor rouwkleding, maar donkere kleuren werden ook gedragen door de armen en door mensen die voor de rechtbank moesten verschijnen.

<

Wol geverfd met natuurlijke kleurstoffen. Van links naar rechts: bruin met walnootbolsters, rood met meekrap, oranje met wouw en meekrap, lichtgeel met kamille, geel met wouw, groen met wouw en indigo of wede, blauw met indigo of wede, roze met cochenille, paars met indigo en cochenille.

ROMEINSE MANNENKLEDING

In de voorgaande hoofdstukken kwamen de Romeinse mannen er een beetje bekaaid af. Over hun persoonlijke hygiëne, kapsels en cosmetica-gebruik was veel minder te vertellen dan over de schoonheidsgeheimen van de vrouwen. Over Romeinse mannenkleding zijn we echter goed geïnformeerd dankzij schrijvers, beelden, afbeeldingen en archeologische vondsten.

Tunica

De tunica was het basiskledingstuk van de Romeinse man. Iedere man droeg er één, van slaaf tot keizer, van veldheer tot boer. Het model was heel eenvoudig: een soort lang, breed, rechthoekig hemd. Aan het begin van de Keizertijd werd een mouwloze tunica gedragen, in de Laat-Romeinse Tijd kwamen tunica's met lange mouwen in zwang. Ook versieringen met boorden en borduursels namen toen toe.

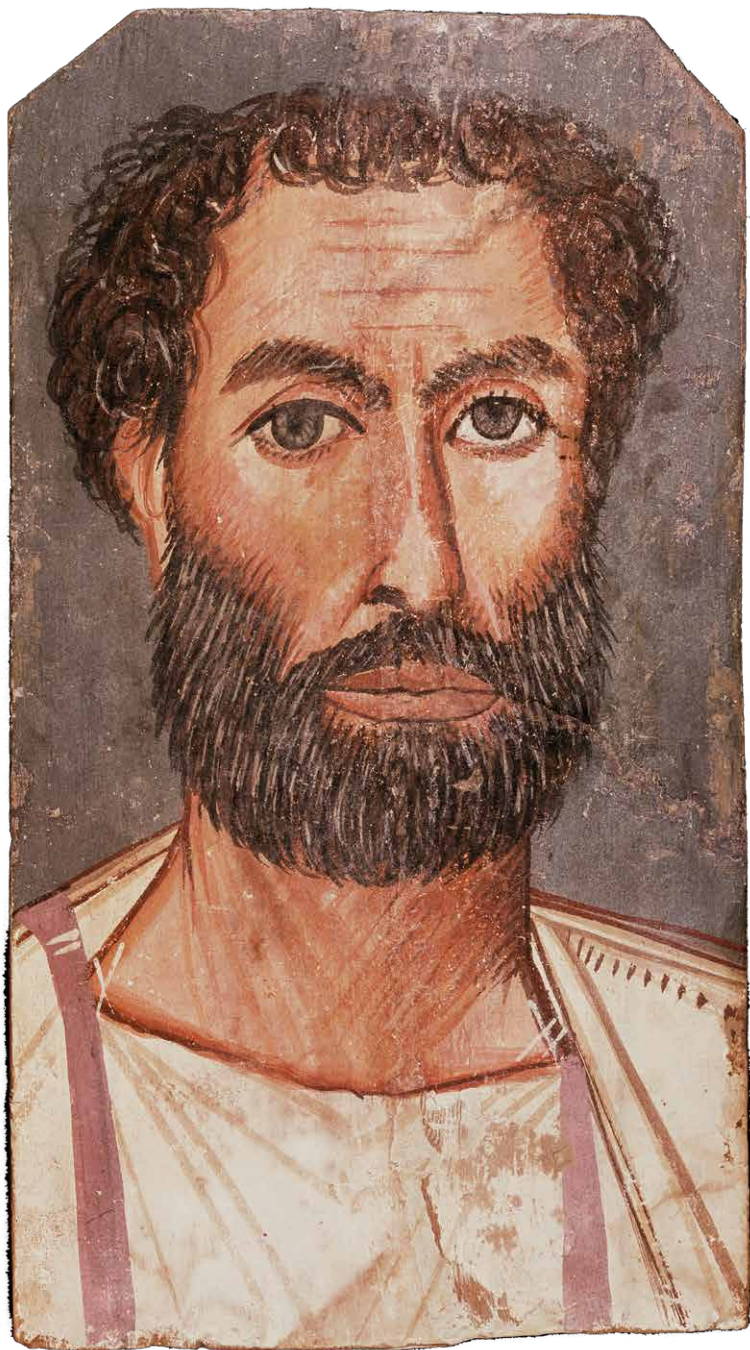
Laat-Romeinse tunica uit Egypte.

De tunica werd gedragen met een ceintuur. Dit kon een eenvoudig koord zijn of een luxe riem, bezet met edelstenen. Hoe je de tunica droeg luisterde nauw. Er zijn verschillende beschrijvingen waarbij losse kleding en de tunica gedragen zonder riem geassocieerd worden met een losse moraal en het zou verwijfd zijn. Slaven en arbeiders zijn vaak afgebeeld zonder ceintuur. De tunica gedragen zonder riem zou in het Laat-Romeinse Rijk echter ook mode worden voor de rijken.

Hoewel de tunica door iedereen werd gedragen, was het zeker geen waardenvrij kledingstuk. De kleur, kwaliteit van de stof, de lengte en de breedte bepaalden de status van de drager. Tunica's konden een versiering hebben met strepen, de *clavi* genoemd. Dit waren twee ingeweven verticale banen van schouder tot zoom, aan de voor- en achterkant van de tunica. Oorspronkelijk dienden de clavi om status aan te geven: senatoren hadden brede purperen banden en de ridderstand smallere. Op fresco's en bij Egyptische textielvondsten zien we echter bij mannen én vrouwen strepen in allerlei kleuren. De paarse sierstrepen op soldatentunica's zijn al even genoemd. Het gebruik bleef dus niet alleen beperkt tot een selecte elite.

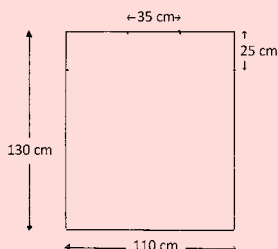
Arme slaven droegen eenvoudige, ongeverfde tunica's.

Mummieportret van een man in tunica met clavi.

EEN MANNENTUNICA NAAIEN EN DRAGEN

Onderstaand patroon is op maat voor een volwassen man van ca. 1,80 m. Maak de tunica van soepele wollen stof of eventueel een goede kwaliteit linnen. De Romeinen weefden de stof voor een tunica op maat en naaiden met de hand. De tunica wordt dan ook het mooist als er geen machinesteken aan de buitenkant te zien zijn.

Patroon mannentunica.

NAAIEN

Knip het patroon twee keer uit (voor- en achterpand) met ca. 1,5 cm naad- en zoomtoeslag. Markeer de halsopening en armsgaten. Stik de schouderaden en zijnaden. Strijk de naden plat en werk ze eventueel af door de naadransen om te vouwen en (met de hand) met een zoomsteek vast te zetten. Dit voorkomt rafelen. Sla de stof van de halsopening, armsgaten en onderkant twee keer smal om en zoom met de hand. Pers alle zomen.

CEINTUUR

Knip voor de ceintuur een reep van 8 x 130 cm (of langer indien nodig) van dezelfde stof als de tunica. Vouw de reep in de lengte tot een dubbele reep van 4 x 130 cm. Stik de reep langs de lange kant met 1 cm naad tot een smalle koker. Keer de koker en strijk hem. Vouw de zijkanten ca. 1 cm naar binnen en naai ze dicht met een kleine overhandse steek. Pers de uiteinden nog eens.

DRAGEN

Trek de tunica aan en knoop de ceintuur om de taille of de heupen. Trek de stof voorzichtig naar boven, zodat de tunica een beetje over de ceintuur hangt. Verdeel de plooien netjes. De onderrand van de tunica moet keurig recht hangen en net de knieën bedekken.

Man in tunica.

Toga

De toga was hét kledingstuk van de vrijgeboren Romeinse mannelijke burger. De dichter Vergilius legt de oppergod Jupiter zelfs de volgende woorden in de mond:

‘... de Romeinen, de heersers van de wereld,
het volk dat de toga draagt...’

(Vergilius, Aeneis I, 281)

De Romeinen zagen de toga als hun nationale kostuum. Het stond voor de vrede, beschaving, normen en waarden van de Romeinse cultuur. Daarom mochten ook alleen eerbare mannen hem dragen. Voor slaven, vrouwen, niet-Romeinen en mannen met minderwaardige beroepen, zoals gladiatoren of acteurs, was de toga niet toegestaan.

Oorspronkelijk was de toga een alledaags en redelijk praktisch kledingstuk. De republikeinse toga bestond uit een halfronde wollen doek die eenvoudig om het lichaam werd gedrapeerd. In de tijd van keizer Augustus groeide hij uit tot een ovaal van flinke afmetingen. Vóór het dragen moest de toga worden dubbelgevouwen en de hulp van één of meer slaven was onontbeerlijk bij het draperen van al die meters stof. Zat de toga eenmaal goed, dan was het een kunst om dat zo te houden. De drager kon zich alleen rustig en waardig bewegen, anders zouden de plooien verschuiven of de toga afzakken. Een slecht zittende toga was dan ook vaak het mikpunt van spot.

<

Man in toga.

Dit maakte de toga ongeschikt als dagelijks kledingstuk voor de werkende man. Dat was het dan ook niet. De toga was een officieel kledingstuk, het nette pak van de Romeinen. Mannen werden geacht een toga aan te trekken tijdens openbare gelegenheden, zoals religieuze feesten, verkiezingen, theaterbezoeken en voor de rechtbank. Keizer Augustus stelde een toga bovendien verplicht voor een bezoek aan het Forum in Rome.

De meeste mannen droegen een toga van ongebleekte witte wol, de *toga virilis* of *toga pura*. Kandidaten voor een politieke functie trokken een stralend witte toga aan, de *toga candida*, van gebleekte witte wol. Waren ze eenmaal gekozen, dan gaf een *toga praetexta*, een witte toga met een purperen rand, hun bestuurlijke rol aan. Opmerkelijk genoeg droegen ook kinderen van vrije burgers een toga praetexta, zowel jongens als meisjes. De purperen rand had volgens de Romeinen een beschermende werking en behoedde hoogwaardigheidsbekleders en kinderen voor slechte invloeden. Als jongens rond hun vijftiende jaar volwassen werden, verwisselden ze tijdens een speciale ceremonie hun toga praetexta voor een toga virilis. Meisjes legden de toga praetexta af aan de vooravond van hun huwelijk.

Een Lar, een huisgod, draagt zijn toga praetexta over het hoofd gedrapeerd tijdens een offerceremonie.

Keizers en generaals die een grote overwinning hadden behaald, droegen tijdens hun triomftocht door Rome de *toga picta*, een purperen toga met goudborduursel. Tijdens begrafenissen was de *toga pulla* het juiste kledingstuk, een toga van donkere stof. Beklaagden die voor de rechtbank moesten verschijnen droegen vaak ook de toga pulla, in de hoop dat deze medelijden zou opwekken bij de jury. Onder de toga droegen de Romeinen altijd een tunica in dezelfde kleur als de toga.

Ondanks de verheven symboliek achter het kledingstuk hadden veel mannen een hekel aan de toga. Hij was duur, te warm, onhandig, werd snel vies en was lastig te wassen. Martialis bezingt de goede dingen des levens:

‘...een vruchtbare akker, altijd een vuur, nooit een rechtszaak,
zelden een toga...’

(Martialis, Ep. X, 47)

De toga was vooral een kledingstuk voor de stad. Op het platteland werd hij nauwelijks gedragen. Ook in de stad zullen er veel mannen zijn geweest die hem wel mochten dragen, maar dat niet deden, omdat ze er bijvoor-

Mannen en kinderen in toga op de Ara Pacis in Rome.

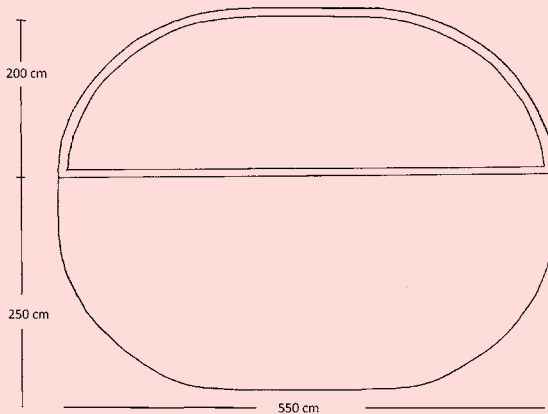
beeld geen konden betalen. In de Keizertijd werd de toga steeds meer een ceremonieel kostuum, dat alleen nog in gebruik was bij de bovenste lagen van de bevolking. Juvenalis schrijft al in de 2de eeuw na Chr.:

‘Er zijn grote delen van Italië, om de waarheid te vertellen, waar
geen man een toga draagt, behalve als hij dood is.’

(Juvenalis, Satiren III, 171)

EEN TOGA NAAIEN EN DRAPEREN

DIY

Patroon toga.

In een toga uit de Keizertijd zat veel stof verwerkt en hij was waarschijnlijk uit één stuk geweven. In onze tijd moeten we hem in delen knippen, omdat moderne stoffen niet breed genoeg zijn. Bovenstaand patroon is voor de toga uit het begin van de Keizertijd, in zijn grootste verschijningsvorm, op maat voor een volwassen man van ca. 1,80 m. Pas het patroon eventueel aan de drager aan. Gebruik een dunne, soepele witte wollen stof, die drapeert het mooist.

Een toga praetexta heeft een purperen rand langs de kortste ronding en de vouw (zie patroon). In de Romeinse Tijd werd deze rand waarschijnlijk ingeweven. Dit kunnen we nabootsen met textielverf of er een strook dunne purperen wol op naaien.

Zoom de toga rondom met de hand en pers alle naden en zomen.

DRAPEREN

Om de toga aan te trekken, is de hulp nodig van een extra paar handen. Vouw de toga dubbel langs de rechte purperen streep. Plooi de linkerkant (als de toga voor je op de grond ligt met de ronde kant naar je toe). Leg de geplooid kant over de linkerschouder, zodat het uiteinde tussen de voeten de grond raakt (stap 1). Drapeer de toga over de rug en eventueel over de rechterschouder, onder de rechterarm door en met een boog terug over de linkerschouder (stap 2 en 3). Plooi de stof op de schouder mooi. Het uiteinde hangt aan de achterkant tot bijna op de grond. Trek nu aan de voorkant een stuk van de onderste laag over de bovenste laag heen en drapeer dit netjes (stap 4). Dit helpt om de toga op zijn plek te houden.

Stap 1

Stap 2

Stap 3

Stap 4

Mantels en capes

Toga's waren, zoals gezegd, niet voor dagelijks gebruik. Praktischer om te dragen waren mantels en capes. De meest eenvoudige mantel was een rechthoekige lap die met een *fibula* (mantelspeld) werd vastgezet. Mantels konden verschillende lengtes hebben en van een rechte of ronde onderkant zijn voorzien. Een *sagum* was een dikke, van oorsprong militaire mantel, net als de van oorsprong Griekse *chlamys*. De *paludamentum* was een mantel van hoge kwaliteit, die werd gedragen door generaals en keizers. Met een militaire mantel mocht je in vreedstijd niet de stad Rome in. Een *lacerna* was een mantel voor burgers, niet zo dik als de *sagum*, maar wel een goede bescherming tegen kou en regen. Dat gold ook voor de *paenula*, een cape die was dichtgenaaid en vaak was voorzien van een capuchon. Ook *caracellam* komen we tegen voor een vermoedelijk Gallische mantel of cape. De 3de-eeuwse keizer Marcus Aurelius Severus Antoninus ontleende er zijn veel bekendder bijnaam Caracalla aan. Een *pallium* was een Grieks kledingstuk dat gezien werd als het Griekse equivalent van de toga. Het werd vooral gedragen door filosofen en wetenschappers. Het was een rechthoekige lap die op dezelfde wijze als de vroege toga's werd gedragen, maar die makkelijker was aan te doen en vrij comfortabel zat. Toch moest je nog altijd je armen gebruiken om dit kledingstuk op z'n plek te houden. Het werd gedragen als overkleding voor buiten en voor het diner. Er zijn nog veel meer soorten overkleding met een hele reeks aan Latijnse namen, maar niet alle kledingstukken zijn eenvoudig te identificeren en te vergelijken met afgebeelde kledingstukken.

Romeinen op de markt, met diverse soorten capes en mantels.

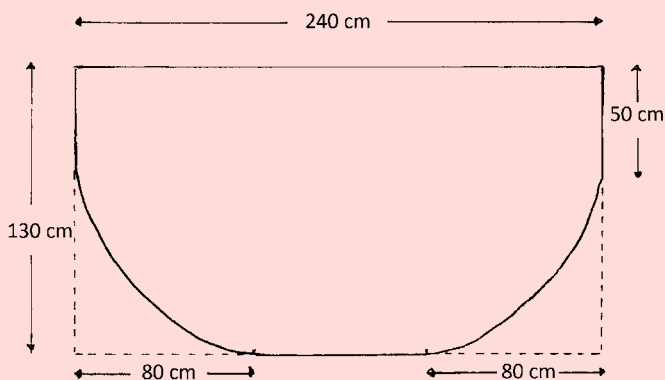
EEN LACERNA MAKEN EN DRAGEN

DIY

Maak de lacerna van dikke, soepele wollen stof, zodat hij warm is, maar wel goed drapeert. Onderstaand patroon is op maat voor een volwassen man van ca. 1,80 m. Pas het patroon eventueel aan de drager aan.

NAAIEN

Knip het patroon uit met 1,5 cm zoomtoeslag rondom. De lange rechte kant is de zelfkant van de stof. Zoom de lacerna met de hand, zodat er aan de buitenkant geen steken te zien zijn. Pers de zomen.

Patroon lacerna.

DRAGEN

Drapeer de lacerna over de linkerschouder en zet hem op de rechterschouder vast met een fibula.

Man met tunica en lacerna.

EEN PAENULA MAKEN EN DRAGEN

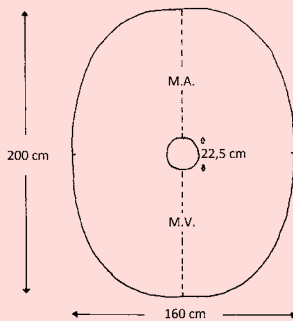
DIY

Maak de paenula van dikke wollen stof; het is immers een kledingstuk voor slecht weer. Onderstaand patroon is op maat voor een volwassen man van ca. 1,80 m. Pas het patroon eventueel aan de drager aan. De paenula moet ongeveer tot de knieën reiken en de handen bedekken.

NAAIEN

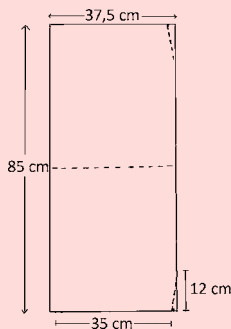
Knip de paenula in twee delen uit de stof met 1,5 cm naad- en zoomtoeslag: een linker- en een rechterhelft. Knip de capuchon ook met 1,5 cm naad- en zoomtoeslagen. Naai de helften van de paenula aan elkaar. Laat aan de voorkant eventueel een stukje open aan de onderkant. Pers de naden en naai de naadransen met een klein steekje vast. Dit voorkomt rafelen.

Zoom de voorkant van de capuchon. Vouw de capuchon dubbel met de goede kanten op elkaar. Sluit de middenachternaad van de capuchon langs de gemarkeerde lijn. Pers de zoom en strijk de naad open. Werk de naadransen af met de onzichtbare zoomsteek.

Naai de capuchon aan de halsopening van de paenula. Zorg er daarbij voor dat de middenachternaad van de capuchon precies aansluit op de middenachternaad van de paenula. Strijk de naad open. Sla de naadransen naar links en rechts om en zoom om met de hand, zodat er geen machinenaad of rafelranden zichtbaar zijn. Pers alle zomen en naden met stoom en het strijkijzer op de wolstand.

Patroon paenula.

Patroon capuchon.

Man met paenula.

Onderkleding

Er zijn referenties naar mannelijke onderkleding, zoals ondertunica's en lendendoeken. Cicero verwijst naar een *subligaculum*, een lendendoek gedragen door acteurs of atleten, die de edele delen bedekt, zodat ze niet per ongeluk te zien zijn voor het publiek. Dit wijst erop dat het voor Romeinse mannen niet gewoon was een onderbroek te dragen.

*Egyptisch mummiekleed uit 220-250 na Chr. van een man
met twee tunica's over elkaar aan.*

Schoenen en sokken

Mannen droegen dichte schoenen en sandalen. De gesloten schoen, de *calceus*, hoorde je onder de toga te dragen. Sandalen konden worden gedragen onder een tunica. De term *soccus* verwijst naar een zachte, mocasin-achtige schoen voor in huis. Mannen die socci dragen, zeker als ze versierd zijn met goud en parels, worden als verwijfd afgeschilderd. Witte Griekse schoenen (*phaecasia*) werden geassocieerd met luxe. Schoenen met dikke zolen (*cothurni*) werden alleen door acteurs op het toneel gedragen. Niet iedereen hield zich aan deze gedragsregels. Keizer Caligula zou publiekelijk verschenen zijn in zowel (militaire) sandalen, acteursschoenen als vrouwelijke socci. Mogelijk is dit verzonnen om de keizer zwart te maken, maar het geeft wel aan dat dit ongepast gedrag was.

De meeste schoenen die zijn gevonden, komen uit legerkampen. Soldatenschoenen (*caligae*) waren leren sandalen waarvan de zolen met kopspijers waren beslagen. Ook de caliga gaf zijn naam aan een keizer: Caligula ('caliga'tje') heette eigenlijk Gaius. Soldaten moesten grote afstanden afleggen en door de spijkers sleten de schoenen minder snel. Ook civiele schoenen werden vanaf de 2de eeuw van zulke spijkers voorzien.

Romeinse linkerschoen gemaakt van leer, gevonden in de Peel.

ROMEINSE VROUWENKLEDING

Tunica

Vrouwen droegen net als mannen tunica's, maar met een lengte tot op de enkels en met een ceintuur of riem die net onder de borsten was geknoopt. De vrouwentunica's waren over het algemeen gevarieerder dan die van mannen qua kleur en materiaal. Ook vrouwen decoreerden hun tunica met clavi.

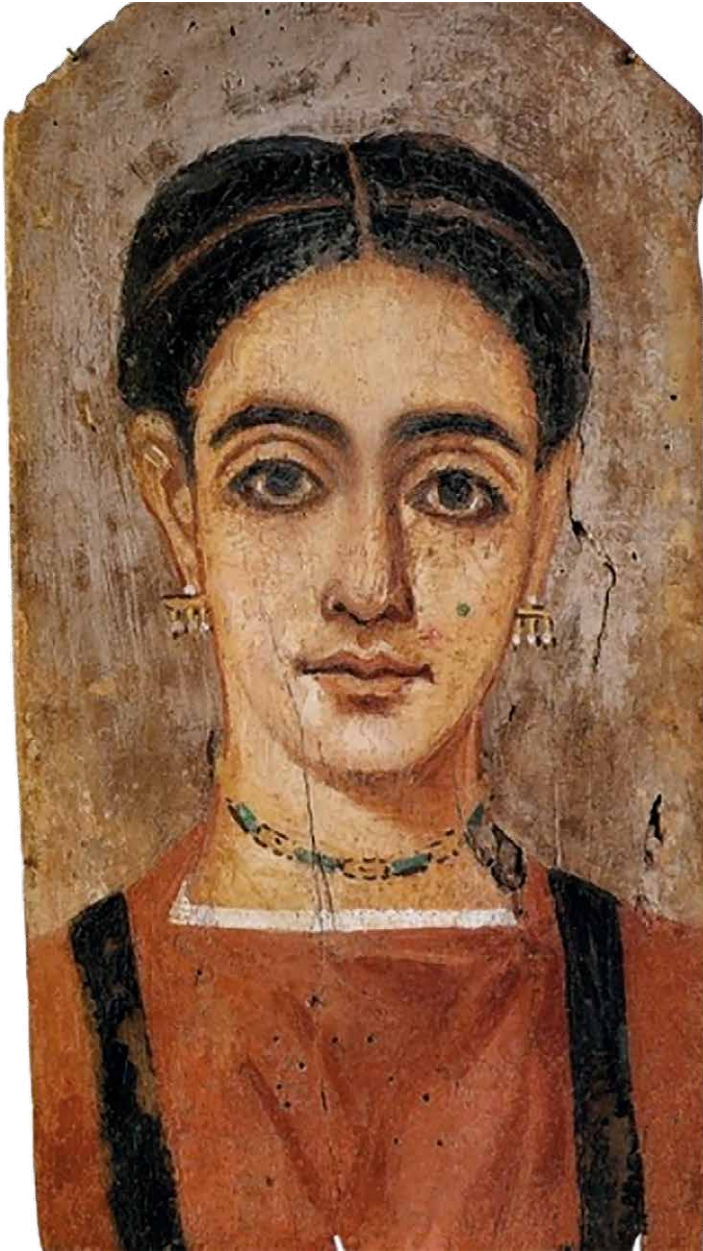
Een bijzondere vorm van de tunica was de *chiton*, een van oorsprong Grieks kledingstuk. We zien het vooral op beelden van Romeinse vrouwen van hoge afkomst. De schoudernaad van de chiton was niet dichtgenaaid, maar op een aantal punten vastgezet met knoopjes. De precieze constructie is aan de beelden helaas niet goed te zien. Meestal zie je drie tot vijf punten waarop de stof is vastgezet, maar er zijn ook voorbeelden bekend met wel zeven punten per mouw.

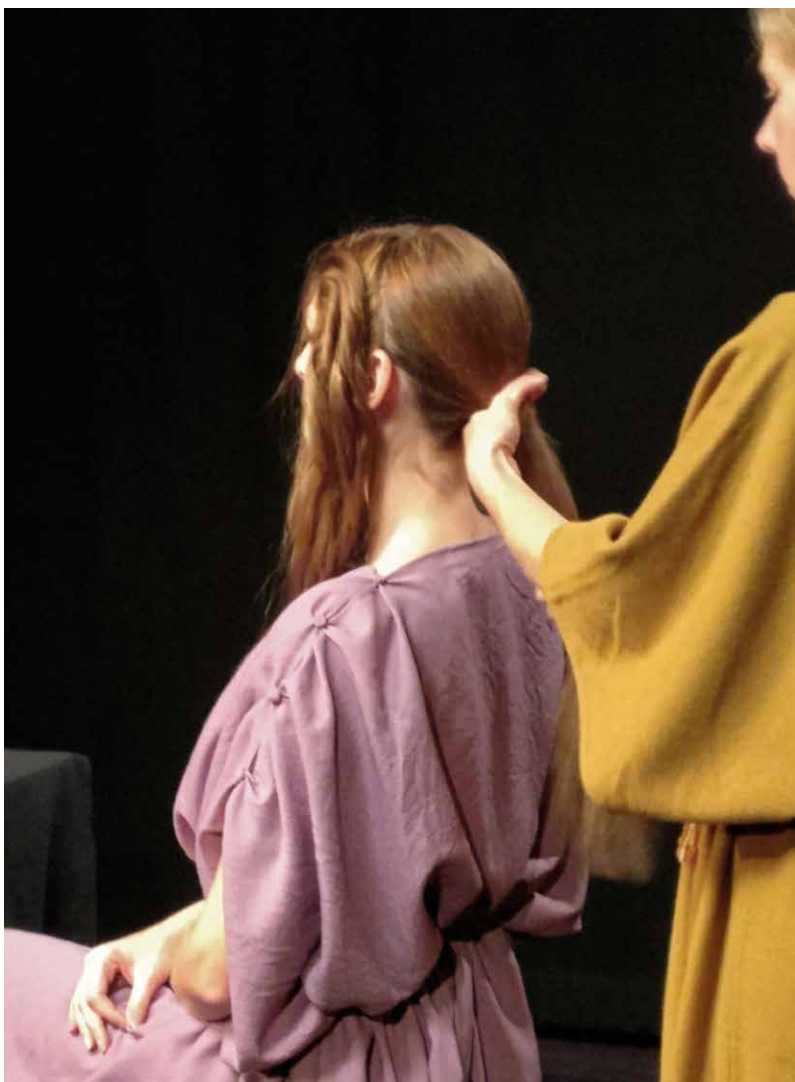
Beeld van Keizerin Pomeia Plotina, vrouw van keizer Trajanus (keizer van 98-117). Ze draagt o.a. een tunica.

Vrouw in een lange tunica.

Mummieportret van een vrouw in een tunica met clavi.

Een vrouw gekleed in een chiton zit bij de ornatrix voor een mooi kapsel.

Vanaf de 3de eeuw veranderden de vrouwentunica's. Ze werden zonder riem gedragen en hadden lange mouwen. Deze tunicavorm wordt ***dalmaticus*** genoemd en heeft twee ingeweven verticale strepen van de schouder naad tot de enkels. Wanneer een vrouw wordt afgebeeld in een dalmaticus zien we haar enkels, terwijl voorheen de gewaden langer waren, tot (bijna) op de grond.

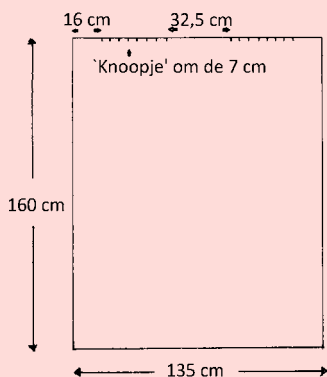

Een vrouw gekleed in een dalmaticus. Ze draagt sokken in haar sandalen!

EEN CHITON MAKEN EN DRAGEN

DIY

Maak de chiton van heel dunne wol, dan is hij het mooist te draperen. Onderstaand patroon is voor een slanke volwassen vrouw van ca. 1,70 m. Pas de lengte en breedte eventueel aan de draagster aan.

Patroon chiton.

Vrouw in chiton en palla.

NAAIEN

Knip het patroon twee keer uit (voor- en achterpand) met 1,5 cm naad- en zoomtoeslag. Naai de zijnaden helemaal dicht, strijk ze open en werk ze af. Zoom de bovenkant heel smal om. Pers de zoom. Knip voor de 'knoopjes' kleine rondjes van stevig leer van ca. 1 cm Ø. Neem vanaf 16 cm gemeten vanaf de zijnaad om de 7 cm beide stofranden bijeen, leg er een stukje leer onder en omwind dit stevig met naaigaren. De chiton drapeert nog mooier als de plooien aan de achterkant iets groter zijn dan aan de voorkant. Dan ontstaat de typische diepere halslijn die we op beelden vaak zien. Trek de chiton aan en controleer de lengte. Met ceintuur moet de chiton nog net de voeten bedekken. Zoom de onderkant en pers de zoom.

CEINTUUR

Knip een reep stof van 6 x 110 cm. Vouw deze tot een dubbele reep van 3 x 110 cm en naai hem langs de lange kant dicht met 1 cm naad. Keer de koker en strijk hem. Vouw de korte zijden 1 cm naar binnen en naai ze vast met een kleine overhandse steek. Pers de ceintuur nog eens.

DRAPEREN

Trek de chiton aan en knoop de ceintuur hoog in de taille, net onder de borsten. Trek de stof zachtjes omhoog, zodat hij een beetje over de ceintuur bloest en verdeel de plooien mooi. De onderkant van de chiton moet recht hangen en nog net de voeten bedekken.

Stola

De stola was een lange, mouwloze, cilindervormige overjurk met schouderbanden. Dit kledingstuk was voorbehouden aan de getrouwde Romeinse vrouw. Ongetrouwde vrouwen, prostituees en slaven mochten geen stola dragen.

Tunica, stola en palla.

De stola was hét symbool voor de Romeinse vrouw, zoals de toga dat was voor de Romeinse man. Toch raakte het kledingstuk uit de mode. Keizer Augustus wilde rond de jaartelling dit symbool graag in ere herstellen en **matronae** verplichten met een stola over straat te gaan. Zijn pogingen waren vergeefs. Dit onpraktische en onflatteuze kledingstuk kreeg geen echte wedergeboorte. Wel werd de stola in de literatuur nog lang genoemd en op beelden getoond als symbool voor vrouwelijke kuisheid en bescheidenheid, ook al droeg geen enkele vrouw haar meer.

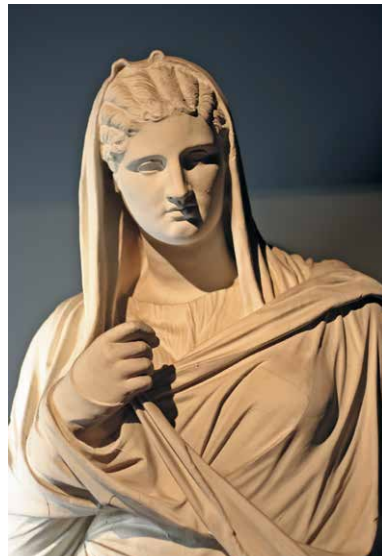
Palla

Matronae droegen over hun tunica en stola een palla, een grote rechtehoekige omslagdoek, als ze zich in het openbaar vertoonden. Zij werden bovendien geacht hun hoofd ermee te bedekken.

De 1ste-eeuwse schrijver Valerius Maximus maakt melding van ene Gaius Sulpicius Gallus die zijn vrouw streng strafte vanwege haar onbedekte hoofd:

>

Vrouw met palla over het hoofd.

‘Want hij heeft zijn vrouw verstoten omdat hij vernomen had dat ze zonder hoofdbedekking de straat op was gegaan. Een kort en streng vonnis, maar wel redelijk. Want de wet, zei hij, stelt dat alleen ik je schoonheid mag aanschouwen. Als je dan, door onnodige provocatie jezelf laat bekijken door anderen, dan moet je wel verdacht worden van misdaad’.

(Maximus, Memorabele Daden en Uitspraken VI, 3.9-12)

Op de meeste afbeeldingen zien we echter vrouwen met onbedekte hoofden. Zij dragen de palla op allerlei manieren om het lichaam gedrapeerd: schuin over het lichaam, als sluier over het hoofd of over de beide schouders als een sjaal. De palla bedekte over het algemeen het lijf van de schouder tot de knieën, soms zelfs tot de enkels. Vrouwen die hun handen vrij moesten hebben om bijvoorbeeld te offeren of muziek te maken tijdens religieuze feesten zien we afgebeeld met de omslagdoek rond de heupen.

Verschillende draperingen van de palla.

De palla werd niet vastgespeld, maar moest blijven zitten door de drapering, net als de toga. Er was dus altijd een hand of arm nodig om de palla op haar plek te houden. Daardoor was het kledingstuk alleen geschikt voor de niet-werkende vrouwen van de hogere klassen, want praktisch was het niet. Werkende vrouwen droegen kleinere omslagdoeken of mantels. Wanneer ze reisden, was een schoudercape met capuchon, de *cucullus*, erg handig.

EEN PALLA NAAIEN EN DRAPEREN

DIY

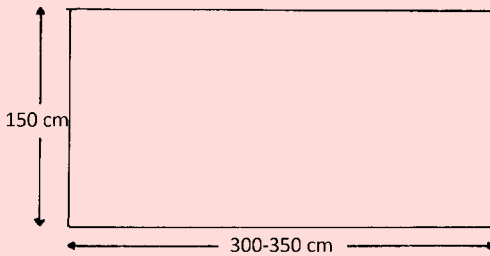
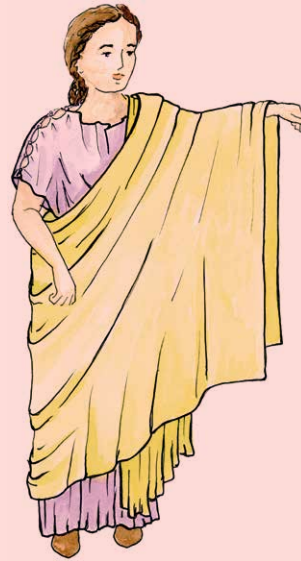
Maak de palla van dunne wol of, heel chique, van zijde.

NAAIEN

Zoom de smalle kanten van de palla. Pers de zomen. De lange kanten zijn de zelfkant van de stof.

DRAPEREN

Voor het draperen van de palla heb je weer hulp nodig. Plooi één kant van de palla en leg deze over de linkerschouder. De onderkant van de stof raakt bijna de voeten. Drapeer de palla over de rug, onder de rechterarm door en terug over de linkerschouder. Het uiteinde hangt op de rug. Houd de linkerarm gebogen tegen het lichaam om afzakken te voorkomen. Trek de plooien die op de rug hangen over het hoofd om zedelijk over straat te gaan.

Patroon palla.

Drapeerwijze palla.

Bruidskleding

Traditioneel droeg de bruid een speciale tunica (*tunica recta*) die door haar zelf geweven was als bewijs dat ze de kleding voor haar nieuwe gezin kon verzorgen. De kleur was wit: de kleur van reinheid. Onderzoekers denken dat deze tunica uit één stuk geweven was en volumineuzer viel dan een normale tunica. Hierbij droeg de bruid een zelfgemaakt haarnet van een goudgele of oranje kleur en daaroverheen de palla of sluier die speciaal voor deze gelegenheid een vlammend gele kleur had. Dit kledingstuk heette dan ook *flammeum*. De vorm was dezelfde als die van de palla, alleen de kleur en de fijnheid waren anders. In Rome waren speciale verwers die uitsluitend bruidssluiers kleurden.

Het huwelijk was natuurlijk een mooie gelegenheid om de rijkdom van de familie te tonen. Als de bruid behoorde tot de elite droeg zij vaak gouden juwelen en haar riem was voor deze gelegenheid bezet met edelstenen.

‘Zij zit al met de sluier klaar, een purperen huwelijkssponde
wacht buiten in de tuin;
de bruidsschat zal naar oud gebruik worden betaald, getuigen
en priester zijn gehaald.
Want dacht de bruidegom dat dit in stilte ging, in kleine kring?
Nee, nee, zij trouwt graag écht.’

(Juvenalis X, 330)

Onderkleding

Vrouwen droegen ondertunica's, maar hoe die eruit zagen en hoe zij door Romeinse schrijvers genoemd werden, is minder zeker. De enige schrijver die dit kledingstuk in detail beschrijft, refereert aan bruidskleding. Lucanus, een Romeins dichter uit de 1ste eeuw, vermeldt:

‘...geen smalle suppara hangt vanaf de schouders met korte
mouwen die de bovenarm bedekken.. ‘

(Marcus Annaeus Lucanus, Lucanus II, 364)

De combinatie van bh en slipje, zoals wij kennen, lijkt geen normale dracht te zijn geweest, behalve tijdens het sporten. We zagen al in het hoofdstuk over het badhuis dat vrouwen sportten in een soort bikini, bestaand uit een lendendoek en borstband. Droegen vrouwen dan geen ondergoed, behalve de ondertunica? Er zijn leren onderbroeken gevonden in de grachten van Londen met andere vondsten uit de 1ste eeuw. Deze onderbroekjes zijn echter heel klein en mogelijk gedragen door kind-acrobaten. In de literatuur komen we veel beschrijvingen tegen van het afdoen van beenbedekking en borstband, maar niet van het uitdoen van een onderbroek.

De borstband (*strophium*) was een lang stuk stof of leer dat rond de borsten werd gedragen om deze stevigheid te geven en te ondersteunen. De band werd gebruikt om te grote borsten plat te drukken en te kleine borsten juist wat groter te laten lijken. Dit werd mogelijk gedaan door de band op te vullen of door de band net onder de borsten te dragen als een soort push-up-bh.

>

Venus met borstband.

EEN BORSTBAND MAKEN

DIY

Knip een reep dunne wollen of linnen stof van 10-25 cm breed (afhankelijk van de cupmaat) en 3 meter lang. Zoom de randen smal om.

DRAPEREN

Klem een uiteinde van de stof onder de oksels en drapeer deze over de borsten, onder de andere arm door, over de rug en wikkel zo helemaal rond tot er geen stof meer over is. Doe dit zo strak mogelijk en stop het uiteinde van de andere kant weg onder de al om het lijf gewikkelde stof.

Erotische scene op een fresco uit Pompeï met vrouw met borstband om.

Schoenen en sokken

Beelden uit de 1ste en 2de eeuw laten ons vooral vrouwen zien in sandalen met blote voeten. Er werden echter ook sokken gedragen. De term socci kan, net als bij de mannen, ook slof of pantoffel betekenen. Er werden bovendien dichte schoenen en enkellaarsjes gedragen. Schoenen hadden soms versieringen met gouddraad en parels, of in de vorm van geperforeerde motieven. Qua kleuren werd er naast de natuurlijke leer-kleur, rood, wit en goud gebruikt.

KLEDING IN HET NOORDEN VAN HET RIJK

Tot nu toe hebben we gekeken naar de kleding die de Romeinen in Italië droegen. Bestuurders, hooggeplaatste militairen en hun vrouwen die uitgezonden waren naar de provincies droegen deze kleding ook in hun nieuwe woonplaats. Brieven en textielvondsten uit Vindolanda, een fort bij de muur van Hadrianus in Noord-Engeland, laten bijvoorbeeld zien dat de commandant en zijn vrouw ook in den vreemde deftige diners gaven en daarbij kostbare tunica's en mantels droegen.

Fragment van een fresco uit de Romeinse villa in Maasbracht. We zien een man in een typisch Romeinse tunica met clavi.

Maar wat droeg de inheemse bevolking in onze streken?

De geschiedschrijver Tacitus (56-120 na Chr.) beschrijft de kleding van de Germanen ten noorden van de Rijn:

‘Allen dragen een mantel die met een gesp, of bij gebrek daaraan, een doorn vastzit. Verder dragen ze niets... De allerrijkste mannen onderscheiden zich door kleding die niet, zoals bij de Sarmaten en Parthen, ruim zit maar juist strak, waardoor de afzonderlijke ledematen goed uitkomen. Ook dragen ze dierenvelen... De vrouwenkledij wijkt niet af van die van de mannen. Alleen slaan vrouwen vaker linnen doeken om met purper erdoor gewerkt. Verder loopt hun bovenkleding niet uit in mouwen en zijn onder- en bovenarmen onbedekt. Ook blijft hun borst bij de schouders bloot.’

(Tacitus, Germania 17)

Het is de vraag of Tacitus ooit zelf in Germanië is geweest. Het beeld dat hij schetst van de lokale kleding is in ieder geval incompleet. Door vondsten van kledingspelden en textiel weten we dat de Germanen ten noorden van de Rijn wel degelijk meer droegen dan enkel een mantel.

De volken ten zuiden van de Rijn namen voor een deel de Romeinse mode over. Op grafstenen uit de 1ste en 2de eeuw na Chr. in het Duitse Rijnland zijn de overledenen soms afgebeeld in tunica en toga of palla naar Romeins voorbeeld. Vaker zien we ze echter in andere kleding. Vooral vrouwen lieten zich portretteren in hun inheemse dracht.

Inheemse vrouwen

In het Midden-Rijngebied, rond Mainz en Koblenz, droegen de vrouwen in de 1ste eeuw na Chr. een onderjurk met lange mouwen, een kokervormige overjurk met twee fibula's (kledingspelden) op de schouders en één op de borst, en een mantel die onder één arm door op de andere schouder was vastgespeld. Textielvondsten uit Deense venen en vondsten van fibula's uit vrouwengraven wijzen erop dat vrouwen in Noordwest-Europa al sinds de ijzertijd vergelijkbare kleding droegen. De kokerkurk met fibula's op de schouders was kennelijk de oorspronkelijke inheemse dracht, die ook Tacitus beschrijft. Behalve in gebieden met grote Romeinse invloed, zoals de provinciaal-Romeinse steden, bleef deze kledingstijl met meerdere fibula's voortbestaan tot in de Vroege Middeleeuwen.

<

*Vrouw in kleding uit het
Midden-Rijngebied.*

Mogelijk droegen Ubische vrouwen, uit de streek rond Keulen, eenzelfde onderjurk en overjurk met fibula's. Daaroverheen drapeerden ze echter een halfronde mantel die ze met een fibula vastzetten onder de borsten. Daardoor is helaas niets te zien van de bovenkant van hun jurken. Veel vrouwen droegen een karakteristieke ronde kap op het hoofd. Op de graf- en votiefstenen is niet te zien waar deze van gemaakt was. Soms is wel een lange haarpin te zien waarmee hij vastgespeld zat in het haar naast het gezicht.

Ubische moedergodinnen op een votiefsteen uit Bonn.

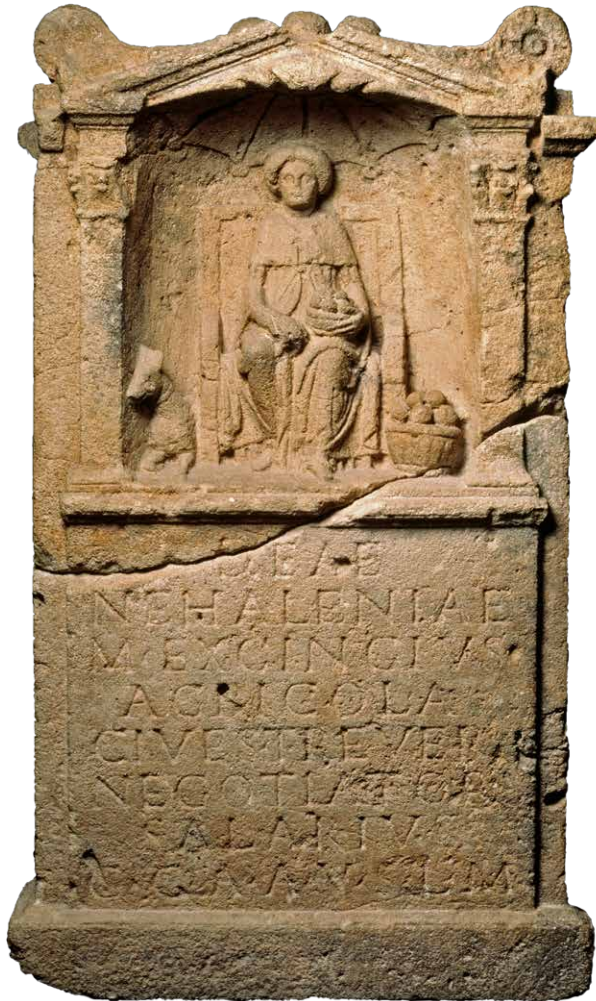
Grafsteen uit Heerlen. De vrouw draagt een mengsel van inheemse en Romeinse kleding: een Ubische muts en een palla. De man draagt het Gallische kostuum.

In de 2de eeuw na Chr. ontstond een nieuwe kledingstijl in de Romeinse gebieden langs de Rijn. De vrouwen gingen, net als de mannen, de Gallische tunica dragen: een wijde tunica met lange mouwen, voor de vrouwen tot op de voeten, die zonder ceintuur werd gedragen. Eroverheen droegen ze een rechthoekige omslagdoek.

De dame van Simpelveld met Gallische tunica en mantel.

Van de Bataven, Friezen en Cananefaten die in ons land langs de Rijn leefden, zijn helaas nauwelijks grafstenen bekend. De enige afbeeldingen van inheemse kleding die wij hebben zijn van Nehalennia, een inheemse godin van handel, scheepvaart en vruchtbaarheid. Altaarstenen met haar portret zijn gevonden bij Domburg en Colijnsplaat. Daarop lijkt ze enigszins op de Ubische vrouwen, alleen draagt ze altijd een karakteristiek kort schoudermanteltje over de lange mantel. Bovendien is haar kap, als ze er al één op heeft, veel kleiner.

Nehalennia-altaar.

Inheemse mannen

De Griekse geschiedschrijver Strabo (ca. 64 voor Chr. – 19 na Chr.) schreef in zijn *Geographika* dat de bewoners van Noord-Gallië rechthoekige mantels, strakke broeken (*braccae*) en korte tunica's met lange mouwen droegen. Waarschijnlijk is dit ook wat Tacitus bedoelde met de strakke kleding van de rijke Germaanse mannen. Dergelijke kledingsets zijn inderdaad gevonden in Noord-Duitse venen. Daar offerden lokale stammen in de 3de eeuw na Chr. hun oorlogsbuit in de vorm van wapens en kledingstukken aan de goden.

Opmerkelijk is dat de combinatie van *braccae*, korte tunica en mantel niet voorkomt op de grafstenen uit het Rijngebied, behalve bij soldaten te paard. Alle burgers zijn afgebeeld in Romeinse kleding of, nog vaker, in de Gallische tunica: een wijde tunica tot over de knie met lange mouwen en zonder ceintuur. Daaroverheen dragen ze vaak de Gallische cape, een wijde cape met capuchon. Ook op Nehalennia-altaren zien we mannen in deze dracht.

Inheems krijgerstenuw of algemene mannenkleding?

Man in Gallische kleding.

Leraar en jongens op school, allen in Gallische tunica's. Reliëf uit Neumagen.

Man in Gallische kleding op de zijkant van een Nehalennia-altaar.

Onderzoekers vermoeden daarom dat de broek, tunica en mantel de kleding was van de inheemse krijgers, met name de ruitrij, en dat alle andere mannen Gallische tunica's en capes droegen. De Romeinen hadden echter, zeker in het begin van hun veroveringen, meer te maken met krijgers dan met de civiele bevolking. Bovendien was de broek in hun ogen het top-punt van barbaarsheid. Een geciviliseerd mens droeg immers gedrapeerde kleding, geen genaaide kleding. Mogelijk speelden de broeken daarom zo'n grote rol in hun geschriften.

Romeinse soldaten zagen echter al gauw het voordeel in van de barbaarse broeken toen ze in het koude noorden werden gestationeerd. Langzamerhand raakten de braccæ ingeburgerd in het Romeinse leger. Tot in de 4de eeuw waren ze echter nog verboden in de stad Rome!

Mummieportret van een vrouw met prachtige sieraden.

DRAAG JUWELEN IN HET HAAR, EEN KETTING OM DE HALS *en glinsterende parels in de oren*

**CLAUDIUS CLAUDIANUS, PANEGYRICUS DE SEXTO
CONSULATU HONORII AUGUSTI VI, 523-529**

Dit hoofdstuk gaat over sieraden, hoe ze gemaakt werden, waarvan en hoe ze gedragen werden, geïllustreerd aan de hand van prachtige vondsten. Het dragen van sieraden was in de Romeinse Tijd, zeker voor de elite, heel normaal. Toch zie je gedurende de hele geschiedenis van het Romeinse Rijk de discussie terugkomen of het wel een goed idee was voor mannen én vrouwen om je zo rijk te behangen met goud en edelstenen.

SIERADEN, EEN KWAADAARDIGE LUXE?

Tijdens de Tweede Punische oorlog (218 v.Chr. – 201 v.Chr.) werden een aantal anti-luxe wetten ingesteld: de *leges sumptuariae*. Eén daarvan was de *Lex Oppia* die bepaalde dat vrouwen niet meer dan een half ons goud mochten hebben. De historicus Livius schreef later over discussies over deze wet:

'Zouden vrouwen echt direct in frivole luxe vervallen als deze wet wordt afgeschaft? In oude tijden gedroegen de matrones zich toch ook niet overdreven luxueus? Elegantie, jezelf

DRAAG JUWELEN IN HET HAAR, EEN KETTING OM DE HALS
EN GLINSTERENDE PARELS IN DE OREN

versieren en verzorgen hoort bij vrouwen. Ze ondervinden
hierin plezier en glorie en het hoort bij de vrouwenwereld.
Bovendien zou de regulering hiervan bij vaders en echtgenoten
moeten liggen, niet bij de wet.'

(Livius, Ab Ur. Con. XXXIV, 7.9)

Volgens de kerkvader Tertullianus zijn goud, zilver en kostbare stenen nutteloos en worden ze alleen gewaardeerd om hun zeldzaamheid. Hij is dan ook van mening dat vrouwelijke sier ongepast is en leidt tot het pad van de gevallen Eva. Bovendien zouden vrouwen bedrog plegen door magie, goud, juwelen en cosmetica.

*Versieringsband of ceintuur uit Syrië, van goud, saffier, parels en smaragd,
4de eeuw na Chr.*

KENNIS OVER ROMEINSE SIERADEN

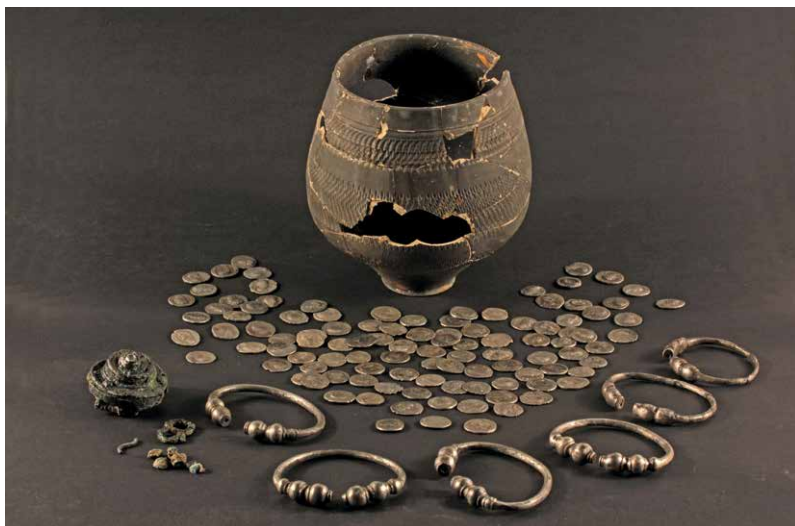
Onze kennis over Romeinse sieraden wordt bepaald door vondsten uit nederzettingen, forten en graven, beschrijvingen van Romeinse schrijvers en afbeeldingen op mozaïeken en mummieportretten. Daarnaast zijn er sieraden die eeuwenlang doorgegeven zijn in families. Soms weten we precies in welke omstandigheden sieraden gedragen zijn, maar het komt ook vaak voor dat de context van een sieraad niet duidelijk is.

Archeologische vondsten

Sieraden worden gevonden als grafvondsten, in 'verbergschatten' en heel soms in de exacte setting waarin ze gedragen zijn of bewaard werden. Een bijzondere bron van kennis is de beroemde vindplaats Pompeï. Door de uitbarsting van de Vesuvius in 79 na Chr. werden sommige mensen op slag gedood, anderen probeerden te vluchten maar werden alsnog door de dood ingehaald. Zo stierf Plinius de Oudere, die al vaak in dit boek is aangehaald, tijdens deze natuurramp. In de 18de eeuw werd de gedoemde

stad herontdekt en begonnen opgravingen, waarbij talrijke sieraden zijn gevonden. Sommige mensen droegen hun sieraden terwijl ze stierven. Op andere plekken zijn de lichamen van mensen gevonden die met hun schatten in hun armen hebben geprobeerd te vluchten. Lang niet iedereen had de tijd om na te denken over het in veiligheid brengen van de kostbaarheden. Daardoor zijn er ook veel sieraden in kistjes in huizen gevonden. Zo vond men 48 oorbellen met parels. Onderzoekers hebben tevens resten van werkplaatsen gevonden van edelstenensnijders of verkopers: de *gemmaria*.

In ons eigen land zijn ook schatten gevonden, zoals bij de Rotterdamsebaan in Den Haag. In een potje zaten naast zilveren munten, ook zes zilveren armbanden, een zilveren mantelspeld en glazen kraaltjes. Recentelijk zijn in de al eerder genoemde grafvondst in Bemmeler kerk kledingsspelden en haarnaalden gevonden.

De zilverschat van de Rotterdamsebaan in Den Haag.

In Simpelveld, Limburg, is in 1930 een zandstenen askist gevonden waarin het interieur van een huis is weergegeven. De overleden vrouw is afgebeeld liggend op een bank en haar meubels staan om haar heen. Hoewel het graf gedeeltelijk was leeggeroofd, zijn er toch nog vondsten gedaan, waaronder een aantal sieraden: een gouden ketting, drie ringen, een ring-

DRAAG JUWELEN IN HET HAAR, EEN KETTING OM DE HALS EN GLINSTERENDE PARELS IN DE OREN

fibula, een oorbel, een zilveren spiegeltje en parfumflesjes. De ketting is gemaakt van 16 langwerpige gouden kralen. Eén van de ringen heeft een inscriptie: IVNONI MEAE, 'aan mijn Juno'. Hiermee kan de godin zelf bedoeld worden, maar het kan ook een koosnaam zijn voor de overledene.

Gouden ketting, ringen en oorbellen, gevonden in Simpelveld, 2de eeuw na Chr.

MATERIALEN

Glas

Glas wordt gemaakt door zand, soda en kalk te mengen en te smelten. Glas is van nature doorzichtig met een groen-blauwige verkleuring. Door mangaan of antimoon toe te voegen, werd het glas ontkleurd. Het ontkleuren van glas was trouwens een stuk moeilijker dan het maken van gekleurd glas. Koper of kobalt maakte het glas blauw, chroom of ijzer leverde een groene tint op, en met behulp van wat goud kon je rood glas maken.

In het Duitse Rijnland werd veel glas geproduceerd, vooral in Trier en Keulen. In Trier hebben archeologen resten gevonden van een Romeinse werkplaats voor de productie van kralen. Waarschijnlijk werden die vlakbij de werkplaatsen voor glazen en flessen gemaakt, zodat het restmateriaal voor de kralen kon worden gebruikt. Daarnaast werd gesmolten glas, gemengd met gekleurde metaaloxiden, als email aangebracht op metalen sieraden, zoals mantelspelden. Ook zien we het gebruik van glas om (half) edelstenen te imiteren.

Git en barnsteen

Git werd ook gebruikt voor sieraden. Het is onder hoge druk uit rottend hout ontstaan, heeft een zwarte kleur en een zijdegls en laat zich gemakkelijk bewerken. Dit materiaal werd gevonden in het huidige Engeland, Nederland en Duitsland en daardoor zie je relatief meer sieraden met git in deze streken dan op andere plekken in het Romeinse Rijk.

Een ander bijzonder materiaal is barnsteen, een fossiele hars die miljoenen jaren geleden uit naaldbomen is gedropen en daarna versteend. Barnsteen werd veel gevonden op het schiereiland Jutland en aan de kust van de Oostzee. Meestal is barnsteen geel of oranje-rood, maar er bestaan ook meer groene, blauwe of zwarte soorten. In de Griekse en Romeinse mythen wordt geschreven over het ontstaan van barnsteen. De legende verhaalt hoe de zonnedochters rouwden om het verlies van hun broer Phaëthon en hoe zij tijdens hun rouwklachten langzaam in bomen veranderden.

'Sindsdien vloeien hun tranen; van hun jonge takken drupt een vocht dat in de zon tot barnsteen stolt. Door heldere stromen wordt het als sieraad voor Latijnse meisjes meegenomen.'

(Ovidius, Metamorfosen II, 339-365)

Vroeg-Romeinse meloenkraal, gevonden in Leidschendam-Leeuwenberg.

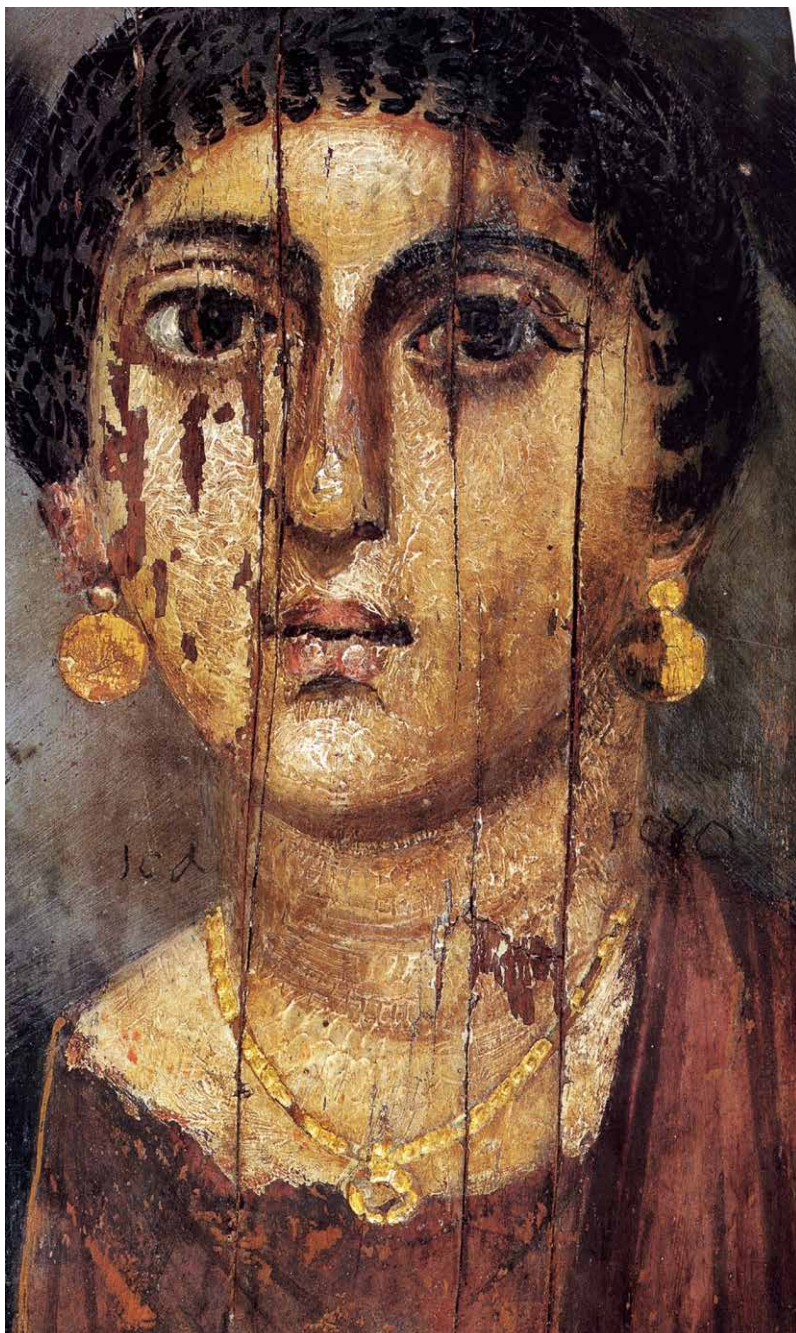

Git werd gebruikt voor haarnaalden en armbanden en kwam vooral voor in het noorden van het Romeinse Rijk.

Barnsteen. Hoewel de mythe van de gestolde tranen van de zonnedochters heel bijzonder klinkt, wist Tacitus in de 1ste eeuw na Chr. al te vermelden dat barnsteen boomhars was.

DRAAG JUWELEN IN HET HAAR, EEN KETTING OM DE HALS
EN GLINSTERENDE PARELS IN DE OREN

Mummieportret van een vrouw met gouden oorbellen en een gouden ketting.

Goud

Goud is en was al vanaf de Steentijd het sieradenmateriaal bij uitstek. In de Romeinse Tijd werd het gewonnen in Egypte, Nubië, Arabië, Anatolië en in de Balkan, Spanje en Ierland. Het goud in juwelen van vóór die tijd was zelden 24 karaat, maar meestal van nature gemengd met zilver en koper. Bij de Romeinen zien we dat het goud dat gebruikt werd voor juwelen tussen de 18 en 24 karaat ligt.

Zilver

Al 4000 jaar voor Christus werd zilver gevonden in Anatolië, op eilanden in de Egeïsche Zee, en later in Egypte, Nubië en Ethiopië. In onze streken was er in de Romeinse Tijd een enkele zilverbij in Duitsland bekend. Zilver werd gebruikt voor munten en sieraden, maar ook voor servies en spiegels.

(Half)edelstenen

Net als nu gebruikten de Romeinen alle mogelijke edelstenen en halfedelstenen om, in goud of zilver gezet, ringen, armbanden, colliers en oorbellen te sieren. Parels, carneool, smaragd, jaspis, dioptaas, chrysopaas, saffier, robijn, granaat, amethyst, heliotroop, bergkristal, turkoois, malachiet en lapis lazuli zijn een greep uit de in sieraden verwerkte stenen. Kleur lijkt belangrijker te zijn geweest dan glans. De Romeinen kenden wel diamanten, maar die werden vooral gebruikt om mee te snijden en niet vaak in sieraden verwerkt. Veel edelstenen werden beschouwd als amulet ter bescherming tegen kwade invloeden. Ook werden ze geassocieerd met goden en godinnen. Zo hoorde jaspis bij de oorlogsgod Mars, amethyst bij Bacchus, de god van de wijn, en groene jaspis bij Ceres, de godin van de landbouw en het graan. Parels hoorden bij Venus, de godin van de liefde, schoonheid en seksualiteit.

Plinius beschrijft Caligula's vrouw wanneer ze bedekt is met sieraden:

'Ik zag ooit Lollia Paulina, de vrouw van de keizer Caius (Caligula), niet op een publiek festival of op een plechtige ceremonie, nee, op een ordinaire bruiloft, toen ze bedekt was met smaragden en parels die in kransen om haar hoofd lagen; om haar nek, oren, polsen en vingers zat een waarde van 40 miljoen sestertiën. Ze was bereid onmiddellijk deze waarde te bewijzen door bonnen te tonen van de aanschaf.'

(Plinius, NH IX, 58.1-10)

Martialis schrijft in zijn Epigrammen:

'Mijn Stella, Severus, draagt sardonyx, smaragd, diamant en
jaspis om elke vinger.'

(Martialis, Ep. V, 2)

Parels

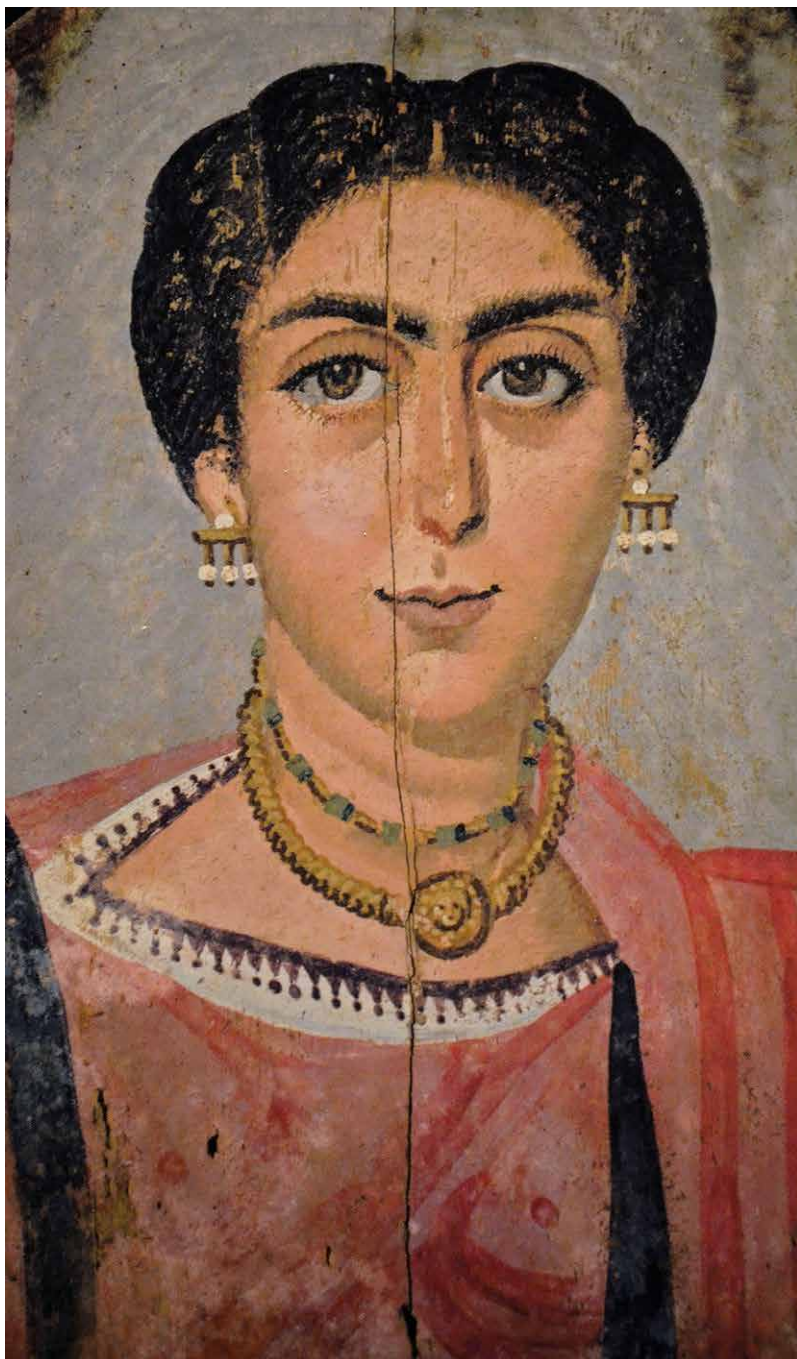
'Het duurste product uit de zee is de parel...'

(Plinius, NH XXXVII, 78)

Parels worden gevormd in de schelpen van bepaalde weekdieren (bijvoorbeeld oesters) en worden al eeuwenlang opgevist om als sieraad te dienen. De oudste archeologische vondsten stammen uit 5500 voor Chr. en de oudste historische teksten noemen parels in de 5de eeuw voor Chr. Sinds de veroveringstochten van Alexander de Grote in de 4de eeuw voor Chr. nam de handel in parels toe. Dit werd nog intensiever toen keizer Augustus Egypte had veroverd en via Alexandrië de toevoer van oosterse producten toenam. Parels werden onder meer geïmporteerd vanuit de Perzische Golf en India. Ook werden parels gevist in de Rode Zee, rond de haven van Berenike. Roodachtige parels kwamen van de kust van Thracië, kleine witte parels uit een baai in de Ionische Zee en grijze parels van de kusten van Britannia.

Volgens Plinius ligt de waarde van parels in hun grootte, gewicht, glans en gladheid en het feit dat er geen twee dezelfde zijn. Hij schrijft zelfs dat in sommige gevallen tien miljoen sestertiën voor één parel betaald werden. De witte kleur (puurheid) paste mooi bij de blanke huid van de (ideale) vrouw. Het dragen van parels was een teken van status en macht. Zoals vaak, lokte deze luxe kritiek uit. Vrouwen zouden er te veel geld aan uitgeven, en de parel zou de zeden bederven.

Aan de andere kant werd de parel ook gezien als een symbool van eer. Onder Julius Caesar mochten parels alleen gedragen worden door getrouwde vrouwen met kinderen. De relatie werd gelegd tussen het kind in de buik en de parel in de schelp. Romeinen geloofden dat parels ontstonden doordat de schelp zwanger raakte van dauwdruppels.

Fayoemporet van een vrouw met pareloorbellen.

DRAAG JUWELEN IN HET HAAR, EEN KETTING OM DE HALS
EN GLINSTERENDE PARELS IN DE OREN

Grafsteen uit een tombe in Palmyra (Syrië) uit de 3de eeuw na Chr. De vrouw is afgebeeld met pareloorbellen, rijen kettingen, armbanden en een hoofdsieraad.

SMEDEN, GIETEN EN SNIJDEN

Een goudsmid of -handelaar werd een *aurifex* genoemd. Hij gebruikte eenvoudig gereedschap: een smeltpan, aambeeld, beitels en hamers, een gietvorm, stempels, vijlen, schuurmiddelen en boortjes.

Vaak begon men met gouddraad of een gouden plaat. De *bratiarius* was degene die het goud hamerde tot dunne plaatjes. Gouddraad werd gebruikt om uiteinden aan elkaar te zetten. Soms werden holle onderde-

len verbonden met draad en opgevuld met hars of was voor de stevigheid. Edelstenen konden worden ingezet en ook glas werd als goedkoop alternatief gebruikt. Goudplaten werden uitgesneden of er werden versieringen op aangebracht met filigraan (versiering van gouddraad) of granulatietechnieken. Met granulatie werden kleine gouden bolletjes tegen elkaar en op een metalen ondergrond bevestigd. Deze laatste techniek was heel populair bij de Etrusken en zien we in mindere mate terug bij Romeinse sieraden.

Gouden ketting met granaten uit Egypte, 5de eeuw. De ketting is gesneden uit gouden platen, versierd met uitsnijdingen, verbonden met gouddraad en ingezet met granaten.

Etruskische broche van goud met filigraanversiering en een robijn als siersteen, 500-400 voor Chr.

Gietvormen uit Susa, Perzië voor het maken van sieraden, 3de eeuw voor Chr.-3de eeuw na Chr.

DRAAG JUWELEN IN HET HAAR, EEN KETTING OM DE HALS EN GLINSTERENDE PARELS IN DE OREN

Het goud werd in vormen gegoten of uitgehamerd. Een gravering gaf een tekening in het oppervlak van het metaal of in een edelsteen. Dit snijwerk deed de *scalptor*. Hij deed dat ook voor de *intaglio*: de gegraveerde edelstenen. De steen zelf werd gesneden door de *gemmarius*.

FIBULA'S

Er zijn grote hoeveelheden fibula's uit de Romeinse Tijd gevonden. Er waren hele simpele, puur functionele versies, maar ook mooi versierde stukken. Het waren sieraden waarmee een man zijn weelde kon tonen zonder verwijfd over te komen. Daarnaast was het een essentieel onderdeel van inheemse vrouwenkleding.

Fibula in de vorm van een gestileerde kikker uit Tiel, 2de of 3de eeuw na Chr. De driehoekjes waren oorspronkelijk opgevuld met rood email.

Deze draadfibula uit Leidschendam-Voorburg is heel simpel en functioneel.

Twee bronzen fibula's met rode en blauwe emailversiering.

Deze drieknoppen- of kruisboogfibula stamt uit 240-320 na Chr. en is gevonden bij Maasdriel, Rossum. Dit type fibula werd gedragen door militaire officieren en civiele bestuurlijke ambtenaren. Drieknoppenfibula's worden vooral gevonden in grafvelden bij Romeinse legerplaatsen in de limeszone, de noordelijke grens van het Romeinse Rijk.

SIERADEN

Sieraden, die alleen dienden om jezelf mooier te maken, werden door veel Romeinen gezien als het domein van de vrouw. Ulpianus, een jurist uit de 2de eeuw schrijft:

'Vrouwensieraden zijn sieraden waarmee een vrouw zich tooit, zoals oorhangers, armbanden, armringen, vingerringen met uitzondering van zegelringen, en alles wat men zich aanschaft om geen enkele andere reden dan om er zich mee te tooien. Daaronder vallen ook de volgende zaken: goud, edelstenen en sierstenen. Op zichzelf hebben deze namelijk geen enkel ander nut.'

(Ulpianus, Digesta XXXIV, 2.25)

Hoewel mannen geacht werden sober door het leven te gaan, betekende dit niet dat ze zich altijd aan deze gedragsregels hielden. We zullen bij de volgende sieraden zien wat wel en niet kon voor man én vrouw.

Ringen

Ringen waren de meest voorkomende sieraden uit de Romeinse Tijd. Ze werden gemaakt van ijzer, brons, zilver en goud en werden gedragen door mannen én vrouwen.

Mannen werden geacht niet te veel juwelen te dragen, maar een functionele ring, dat mocht wel. Met een zegelring kon je brieven verzegelen, hij functioneerde als een persoonlijke stempel, een soort handtekening. In de ring zat een *intaglio*: een gegraveerde edelsteen of een ingeslepen reliëf in glas.

Zegelring met een graving van de godin Minerva. Ze was de godin van de wijsheid, de vindingrijkheid en het verstand, maar ook de godin van de beheerst gevoerde oorlog en de kunst.

Een zegelring kon ook door vrouwen gedragen worden. Ovidius schreef hier een gedicht over. Hij zou graag de zegelring willen zijn die hij aan zijn liefje schenkt:

'Oh ring, die de vinger van mijn geliefde zal omcirkelen, ga, jij
prachtig cadeau. Oh, ik zou willen dat ik zelf in mijn cadeau
veranderde, dan zou ik als ik de boezem van mijn geliefde
wil voelen, stiekem van haar vingers glijden en op haar borst
vallen... ik zou in staat zijn om geheime brieven te signeren, als
de was niet wilde hechten aan de droge steen dan zou ik eerst
even de vochtige lippen van mijn prachtige meisje raken...'

(Ovidius, Amores II, 15)

De *annulus aureus* (gouden ring) was in de Republiek en de Vroege Keizertijd een statussymbool dat volgens de wet was voorbehouden aan de stand der *equites*, de 'ridderklasse'. Het was dus, net als de purperen rand op kleding, een teken van rang.

Martialis merkt hierover op:

'In oude tijden werden wij vaak, maar tegenwoordig slechts
zelden, aan een vriend gegeven. Gelukkig de man die een ridder
als vriend heeft wiens fortuin hij heeft gemaakt.'

(Martialis, Ep. XIV, 122)

Ringen werden vaak gedragen op het bovenste stuk van de vinger. Plinius schrijft dat de zegelring eerst om de ringvinger werd gedragen, toen op het bovenstuk van die vinger en later om de pink. Omdat deze pinkringen vrij klein zijn interpreteren archeologen ze weleens als kinderringen. Als de context van een vondst onzeker is dan is er ruimte voor verschillende interpretaties. Alleen in Gallië en Britannia zouden mensen ringen om hun middelvinger dragen. Soms zelfs werden, ook door de Romeinen, meerdere ringen boven elkaar gedragen. Martialis steekt hier de draak mee:

'Charinus draagt zes ringen om elke vinger en doet ze nooit af, zelfs 's nachts niet, en niet tijdens het wassen. Weet je waarom niet? Hij heeft geen doosje om ze in te bewaren!'

(Martialis, Ep. XI, 59)

Ringen werden gemaakt door de *anularius*. In Snettisham (Norfolk, Engeland) is een Romeinse werkplaats ontdekt waar een groot aantal edelstenen en halfedelstenen gevonden zijn die bewerkt waren om in ringen te zetten. Deze zegelringen hadden vaak afbeeldingen van mythologische figuren, goden of godinnen of dieren. De gegraveerde steen werd gezien als een amulet die bescherming bood tegen negatieve krachten.

Een kleine gouden ring met carneool uit Katwijk. Een pinkring of een kinderring?

Koperen zegelring met een intaglio (gegraveerde edelsteen) van carneool waarop de oorlogsgod Mars is afgebeeld.

DRAAG JUWELEN IN HET HAAR, EEN KETTING OM DE HALS
EN GLINSTERENDE PARELS IN DE OREN

Ringen worden waarschijnlijk vaak gevonden bij archeologische opgravingen omdat ze makkelijk kwijt konden raken. Vooral in badhuizen zijn er veel gevonden. Martialis merkt hierover op in zijn Epigrammen:

’Vaak glijdt de zware ring van de gezalfde vingers; maar als je
jouw juweel aan mij toevertrouwt, zal het veilig zijn.’

(Martialis, Ep. XIV, 123)

Deze ring heeft een blauwe intaglio met de afbeelding van een dolfijn.

Een ander type ring dat veel voorkwam in het Romeinse Rijk is de ring met twee slangenhoofden. De slang was het symbool voor vruchtbaarheid en werd gebruikt om kwaad af te weren.

Ring met twee slangenhoofden.

Sieraden, gevonden in een houten kistje bij het Romeinse fort bij Vechten. Afgebeeld zijn een ketting, oorbellen en drie ringen: een ovale vingerring met een ingezette steen, een gouden ring met een ronde kornalijn met twee gegraveerde vissen, en een gouden achthoekige ring.

Oorbellen

Oorbellen waren in het Romeinse Rijk eigenlijk de enige sieraden die exclusief door de vrouw gedragen werden. Alleen 'barbaarse' (niet-Romeinse) mannen droegen weleens oorbellen. Een veelvoorkomend type is een oorbel gemaakt van gouddraad met een haak in een S-vorm die door een gaatje in het oor werd gestoken. Oorbellen met parels waren populair, net als nu. In de Republiek werd er een enkele parel gedragen, maar vanaf de 1ste eeuw na Chr. zien we een nieuwe mode waarbij vanaf een horizontale draad twee gouden draden met twee parels hangen. Deze oorbellen werden *crotalia* genoemd.

Gouden oorbellen met parels: twee parels als hanger en één parel bij de sluiting.

Romeinse oorbellen, type crotalia.

**DRAAG JUWELEN IN HET HAAR, EEN KETTING OM DE HALS
EN GLINSTERENDE PARELS IN DE OREN**

Zoals zoveel luxeproducten riepen zulke sieraden spot op, zoals bij Juvenalis:

'Vrouwen denken dat ze zich alles kunnen veroorloven...
ze hangen grote parels in hun oren die uitrekken onder het
enorme gewicht. '

(Juvenalis, Satiren VI, 457-459)

Ook Seneca windt zich op over de enorme pareloorbellen:

'Ik zie dat ze niet stoppen na één parel in elk oor te dragen.
Inmiddels zijn hun oren zo gewend aan het gewicht dat ze
paren van parels combineren met nog meer paren (van parels).
Vrouwelijke dwaasheid kwelt mannen nog niet genoeg, totdat
ze twee of drie gehele erfenissen aan hun oren hangen.'

(Seneca, De Beneficiis VII, 9.4)

Naast versiering met parels werden ook (half)edelstenen of gekleurd glas gebruikt.

*Gouden oorbellen met
granaten, gevonden in Italië.*

*Oorbel met hoofd van een
antilope. Oorbellen en rin-
gen werden vaak versierd
met dierenhoofden van
leeuwen, lynxen en gazellen.*

*Gouden oorbellen met
granulatie-techniek,
3de eeuw.*

ROMEINSE OORBELLEN MAKEN

DIY

Voor het maken van Romeinse oorbellen heb je de volgende onderdelen en gereedschappen nodig:

**Platbektang met ingebouwd knipgedeelte
of een aparte kniptang + platbektang**

Rondbektang

**Goudkleurig nikkelvrij draad
(bijvoorbeeld koper, messing of verguld)**

van ca. 1,2 mm dik

2 Glaskralen of doorboorde parels

Knijpringtjes

Vijl

Onderdelen Romeinse oorbellen maken.

Om een zo authentiek mogelijk effect te krijgen, zijn handgemaakte kralen het mooiste. Bij Romeinse sieraden zie je namelijk geen volledige symmetrie in kralen en parels en ook niet in draadverbindingen.

Knip een stukje metaal draad van 5 cm. Buig één uiteinde van de draad om tot een heel klein lusje en knijp dit dicht met de platbektang. Zo voorkom je dat de kraal of parel van de draad afglijdt. Doe vervolgens een kraal of parel en een knijpringetje op de draad. Gebruik de platbektang om de knijpring te sluiten. Vorm met de rondbektang een S-vorm in het metaal draad: dit wordt de haak die door het oor gaat. Indien dit scherp is, vijl dan het uiteinde. Maak er twee en je hebt een paar oorbellen.

Het kan nog gemakkelijker door een zogenaamde 'nietstift' met bolletje te kopen. Het bolletje aan één uiteinde voorkomt dat de kraal eraf glijdt en het is gelijk netjes afgewerkt. Ook kun je een moderne oorbelhaak gebruiken en verbuigen in een S-vorm. De versiering wordt dan bevestigd aan het metalen lusje en kun je bijvoorbeeld met een aantal windingen van metaal draad vastzetten.

Gouden oorbellen met S-haak.

Kettingen

De meest voorkomende ketting was gemaakt van kleine gekleurde kralen van glas of (edel)stenen, die per kraal verbonden waren met metaaldraad. Er waren ook kralenkettingen die geregen werden aan organisch draad. Daarnaast zien we schakelkettingen van verschillende soorten metaal, die soms met een hanger gedragen werden. Een typische hanger is de *lunula*, in de vorm van een halve maan. Deze werd gedragen door vrouwen en meisjes. Vrijgeboren jongens droegen *bullae* als amulet. Dit kon een zakje van leer of stof zijn, gevuld met beschermende edelstenen, maar de bulla kwam ook voor als gouden hanger in gestileerde vorm. Ook zijn er kettingen gevonden met fallussymbolen en hangers in oogvorm. Vaak was dit type sieraden bedoeld om het kwaad af te weren.

Gouden schakelketting, gevonden in Heerlen.

Gouden hanger: bulla, gevonden in Turkije.

Gouden hanger: lunula, gevonden in Duitsland.

Kralenketting met kralen van goud en kornalijn.

Kralenketting met ringvormige kralen van barnsteen uit Forum Hadriani (Voorburg).

Er werden halskettingen gedragen: *monilia*, maar ook kettingen van de schouder tot de heupen en kruislings over de borst en rug. Dit type werd *catenae* genoemd. Dit tweede type zien we in schilderijen en sculpturen, maar wordt niet veel gevonden.

Armbanden

Armbanden werden gemaakt door de *armillarius*, die daarvoor materialen als goud, zilver, ivoor en barnsteen gebruikte. Mannen én vrouwen droegen armbanden. Vrouwen droegen vaak twee dezelfde armbanden, aan elke arm één, om de pols of om de bovenarm. Plinius had een hekel aan de gouden armbanden, *dardania* genoemd, die door mannen werden gedragen. In het leger droegen mannen ook zilveren armbanden. Er bestonden tevens armbanden met bedeltjes met beschermende stenen.

In de *Satyricon* van Petronius schept het personage Trimalchio op over zijn gouden armband die wel 4,5 kilo zou wegen, en de gouden sieraden van zijn vrouw wel 2,9 kilo! Dit zal wel zwaar overdreven zijn.

Bronzen armband, gevonden in de Oranjestraat in Woerden. Het kopje kan een granaatappel zijn.

Gouden armband met koralijnen. De armband zelf is van gedraaide strengen goud.

Ook bij armbanden zie je het motief van slangen terugkomen.

Slangenarmbanden waren heel populair in Pompeï. Deze gouden armband is gevonden in de schat van Boscoreale, een voorstad van Pompeï. 1ste eeuw voor Chr. – 1ste eeuw na Chr.

Armband uit de schat van Boscoreale, met halfronde goudplaatjes die in bolvorm zijn gemaakt en in paren aan elkaar gezet zijn. Dit type armband zou een uitvinding van de Romeinse goudsmeden zijn.

MOOI ZIJN IS KUNST *met een geheim*

OVIDIUS, ARS AM. III, 210

De Romeinse schoonheidsgeheimen zijn onthuld. Vondsten, teksten en afbeeldingen hebben laten zien dat aandacht voor het uiterlijk en persoonlijke verzorging belangrijk waren voor vrouwen én mannen in de Romeinse Tijd, zowel in Rome als in de provincies. De bronnen vertellen ons meer over rijke Romeinen dan over hardwerkende arbeiders en slaven. Tussen de regels door komen we echter ook over hen iets te weten. Voor elk prijzig product bestond een goedkoper alternatief. Waarschijnlijk was aandacht voor het uiterlijk dan ook niet alleen weggelegd voor de allerrijksten.

Het was niet eenvoudig voor vrouwen om te voldoen aan het heersende schoonheidsideaal, maar tegelijk niet te opzichtig gebruik te maken van schoonheidsmiddelen. Voor de man gold: wel verzorgd, niet te veel poes-pas. Romeinen zagen zichzelf namelijk graag als een sober volk. Veel schrijvers uit de Keizertijd idealiseerden het leven in de tijd van de Republiek, dat eenvoudig geweest zou zijn. In werkelijkheid werd het Romeinse Rijk door alle veroveringen steeds rijker, namen de handelscontacten toe en daarmee de luxe, ook op het gebied van persoonlijke verzorging.

<

Fresco uit de Villa San Marco in Stabiae, een plaatsje in de buurt van Pompeï.

De Romeinen namen veel ideeën en beauty-producten over van andere volkeren. Zij importeerden haarverf en wollen mantels uit Germanië, kohl en linnen uit Egypte, parfumingrediënten en parels uit India en zijde uit China. Omgekeerd namen de bewoners van de provincies schoonheidstips over van de Romeinen, van badhuizen tot make-up en exotische parfums. In graven en nederzettingen tot aan de grenzen van het Rijk, en zelfs erbuiten, zijn Romeinse zalfpotjes, parfumflesjes, haarnaalden en sieraden gevonden. De Romeinse invloed in onze streken was dus zeker niet alleen militair en bestuurlijk van aard, maar drong zelfs door tot de persoonlijke verzorging van inheemse vrouwen (en mannen).

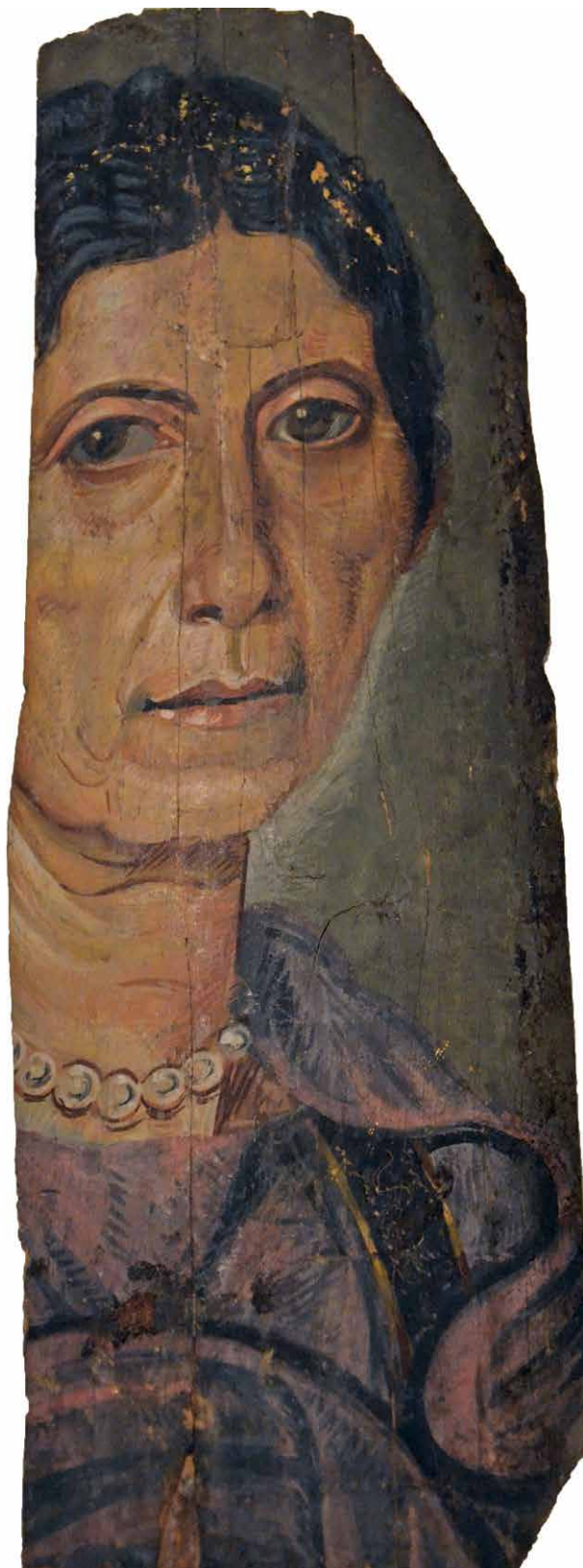
Toch zijn schoonheid en uiterlijkheden vergankelijke zaken. Ovidius geeft een laatste goede raad:

‘Schoonheid is maar een breekbaar goed, neemt met de jaren
ook af en valt ten prooi aan eigen levensduur.
Viooltjes bloeien ook niet eeuwig, lelielken
verwelken, van een roos rest slechts een harde doorn.
Ook jij... krijgt straks je grijze haren
en rimpels krijg je, diepe sporen in je lijf.
Bouw een karakter, want dat blijft, versterk je schoonheid
daarmee; slechts dat bewaar je tot het laatste uur.’

(Ovidius, Ars Am. II, 113-120)

>

Mummieportret van een oudere vrouw.

DANKWOORD

Een boek schrijven doe je gelukkig niet alleen. Wij willen iedereen bedanken die ons heeft geholpen met raad, daad en middelen:

Provincie Zuid-Holland voor de financiële steun vanuit de subsidieregeling publieksbereik archeologie.

Sidestone Press voor het uitgeven.

Geeske Kruseman, Marion Koene-Gorren, Eva Ijsveld, Evert van Ginkel en Birgit van den Hoven voor het meelezen.

Eva Ijsveld voor haar mooie tekeningen en kledingpatronen.

Provinciaal Depot voor Bodemvondsten Zuid-Holland, Rijksmuseum van Oudheden Leiden, Archeologie Den Haag, gemeente Vlaardingen, Thermenmuseum Heerlen, Gallo-Romeins Museum Tongeren en Provincie Utrecht voor het kosteloos ter beschikking stellen van heel veel beeldmateriaal.

Alle fotografen die ons geen kosten berekenden voor hun werk. Zonder hen was dit boek niet zo mooi geworden.

WEBWINKELS VOOR ROMEINSE SCHOONHEDEN

Cosmeticagrondstoffen

www.online-zeepwinkel.nl

www.avantgardecosmeticswebwinkel.nl

Gedroogde kruiden

anniesheilzamekruiden.nl

Harsen, gommen, wierookkruiden

www.een-groenewereld.nl

Bijzondere etherische oliën

www.een-groenewereld.nl

www.anthemis.nl

Stoffen

www.naturtuche.de

wol, linnen, zijde

www.faerbehof.de

plantaardig geverfde wol en zijde

Replica sieraden

replik-online.de

www.replik-shop.de

www.just-classic.com

Replica parfumflesjes en ander Romeins glas

www.theglassmakers.co.uk

www.romanglassmakers.de

Diverse Romeinse replica's

www.der-roemer-shop.de

kammen, haarnaalden, pincetten, strigilis e.d.

Parfums en wierook volgens recepten uit de oudheid

www.kemetdesign.co.uk

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Alaskanspaceship CC-BY-SA-4.0: p. 12
Almare CC 2.0: p. 164
Anagoria CC 3.0 Berlijn Altes Museum: p. 104
Archeologie Den Haag: p. 175
M. Almbauer CC-SA-3.0: p. 103
Amcyrus2012 CC BY-SA 4.0: p. 37 boven
L. Benot: foto M. Teunissen binnenzijde omslag
A. Bliss CC BY 2.0: p. 106 onder
D. Descouens CC BY-SA-3.0: p. 106 linksboven
W. Djatmiko CC BY-SA 3.0: p. 115 rechts
E. van den Bandt/Sidestone Press: p. 17, p. 69 onder, p. 109, p. 130
J. van den Berg, Archeologische collectie gemeente Vlaardingen: p. 73
V. Bos: foto Eva Ijsveld binnenzijde omslag
B. Brobbel: p. 20 onder, p. 22
S. Bolognini CC-PD Self: p. 50 boven
W.-A. Bouguereau CC-PD-old-100-1923: p. 58
M. H. Cuesta CC-BY-SA-4.0 : p. 71 boven
Edelseider CC BY-SA 3.0: p. 48
FA2010, Liebieghaus Frankfurt am Main, CC-PD-self: p. 89
Gallo-Romeins Museum Tongeren: p. 24 onder, p. 35 boven, p. 36 boven
en onder, p. 53, p. 76, p. 79, p. 86, p. 98, p. 108, p. 132, p. 156
Geni CC BY-SA-4.0: p. 177 midden
P. Géry CC BY-SA-3.0: p. 106 rechtsboven
B. Gordijn: p. 117
K. Greening CC-PD-Self: p. 23
H. Grobe CC BY-SA-2.5: p. 177 rechts
Hiart CC-Zero: p. 40
D. Hill, M. Kleeruo CC BY-SA 2.0: p. 2
E. Ijsveld: p. 26, p. 66 boven, p. 67 kader, p. 68 rechts, p. 70 kader, p. 71
onder, p. 72, p. 75 boven, p. 82, p. 141, p. 143 boven en onder, p. 147,
p. 148, p. 150, p. 152, p. 154 rechts, p. 158, p. 161, p. 166, p. 170
Jastrow CC-PD Self: p. 39
Jebulon CC0 1.0: p. 45
Jonathunder CC PD: p. 10
M. Kabel CC-BY-SA-3.0: p. 85
Kaly99 CC0: p. 14
Kleon 3 CC-BY-SA-4.0: p. 165, p. 168

F.E. Köhler PD: p. 122 rechts
Lemmikkipuu CC BY-SA 3.0: p. 55
Luiclemens CC BY-SA 3.0: p. 196
Menil Collection Houston PD: p. 155
Metropolitan Museum of Art CC: p. 41, p. 140, p. 157
Museum of London: p. 92
Museo Archeologico Nazionali Di Napoli: p. 94
Museo Nazionale Terme Rome: p. 110
M.-L. Ngyen Wikimedia Commons: p. 11 rechts, p. 15, p. 71 midden
P. van Oosterhout, Archeologie Den Haag: p. 95 links
Onbekend CC BY-SA-2.5 Petrie Museum of Egyptian Archaeology London:
p. 178
Ophelia2 CC-PD Self: p. 61
J.B.E. Pohl PD: p. 115 links
PRAE: p. 138, foto D. Olthof binnenzijde omslag
Provinciaal Depot voor Bodemvondsten, Alphen aan den Rijn: p. 13 boven
en onder, p. 24 boven, p. 27, p. 35 onder, p. 36 midden, p. 37 onder,
p. 65, p. 69 boven, p. 74 boven en onder, p. 75 midden en onder, p.
96 midden, p. 112, p. 114, p. 125, p. 177 links, p. 185, p. 187 boven en
onder, p. 188 boven, p. 192 rechtsonder
Provincie Utrecht: p. 30
C. Raddato CC BY SA 2.0: p. 6, p. 9, p. 52 onder, p. 171 boven,
p. 181, p. 197
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden: p. 21, p. 31, p. 44, p. 46, p. 49,
p. 50 onder, p. 51, p. 57, p. 66 midden, p. 84, p. 95 rechtsonder, p. 96
boven en onder, p. 97, p. 123, p. 127, p. 142, p. 152, p. 153, p. 168
boven, p. 169, p. 171 onder, p. 176, p. 183 linksonder, p. 184, p. 189
linksboven, rechtsboven, linksonder, p. 190 links, p. 191, p. 192 linksbo-
ven, rechtsboven, midden, linksonder, p. 193 linksboven
Sailko CC-BY-SA 3.0: p. 28, p. 144
B. Saint-Pol CC PD-Self: p. 81, p. 99
W. Sauber CC BY-SA 3.0: p. 11, p. 52
Shakkho CC-BY-SA-3.0: p. 66
Stock Adobe: p. 33, p. 43, p. 78, p. 116, p. 118, p. 122 links, p. 135,
p. 145, p. 146, p. 159 boven en onder, p. 160
O.W. Thorne PD: p. 102
G. Tarek CC BY 2.0: p. 32

- M. Teunissen: p. 95 boven, p. 107, p. 193 middenboven
M. Teunissen, Louvre: p. 68 links, p. 191 boven, p. 105, p. 124, p. 131, p.
154 links, p. 172, p. 174, p. 182, p. 183 boven, midden- en rechtsonder,
p. 188, p. 189 rechts, p. 190 midden en rechts, p. 193 rechtsboven, mid-
den- en linksonder
Thermenmuseum Heerlen: p. 20 boven, p. 29
C. Thunnissen: p. 101 onder
R. Ulrich: p. 167
Walters Art Museum: p. 83
Wellcome images CC BY 4.0: p. 62
K. Wichmann CC-BY.3.0: p. 8
Wmpearl PB-self: p. 149
Wokrie CC BY-SA 3.0: p. 18
T. Zühmer, GDKE/Rheinisches Landesmuseum Trier: p. 63, p. 163
ي ن ي ط س ل ف ل ا د م ح م CC-BY-SA-3.0: p. 56

CITATENVERANTWOORDING

- E.B. de Bruyn 1979 (p. 85, 90, 128).
F. van Dooren (p. 81).
F. van Dooren 1996 (p. 130).
F. van Dooren 1975 (p. 125). <http://images.tresoar.nl/biblcollectie/Hermeneus/Jaargang%2045/4501.pdf>
J. Ector 1984 (p.128).
E. Dickey/V. Hunink 2017 (p. 25).
J. van Gelder, A.F. Ruitenbergh-De Wit 1955 (p. 46).
J. Hemelrijk 1992 (p. 131).
V. Hunink (p. 53, 54, 165).
G. Janssen (p. 129).
M. d'Hane-Scheltema 2003 (p. 44, 68).
M. d'Hane-Scheltema 2005 (p. 64, 75, 80).
M.d'Hane-scheltema 1993 (p. 112, 177).
Koxkollum.nl (p. 60, 98).
M. Kat 1993 (p. 62, 72, 77, 91, 196).
G. Kruseman (p. 57, 80).
J. Meihuizen 1941 (p. 16, 77, 139).
J. Nagelkerken 1995 (p. 80).
L.M. Oostenbroek, 1986 (p. 124).
J.E. Spruit 1997 (p. 185).
G.J. ten Veldhuijs (p. 61). <http://images.tresoar.nl/biblcollectie/Hermeneus/Jaargang%2045/4501.pdf>
W. A. M. Peeters 1991 (p. 91).
R. van der Paardt 1982 (p. 135).

We hebben ook gebruik gemaakt van eigen vertalingen en sommige vertalingen zijn ten behoeve van de leesbaarheid enigszins aangepast.

Wij hebben alle moeite gedaan om de auteursrechthebbenden van afbeeldingen en citaten te achterhalen. Degenen die menen zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich alsnog tot de uitgever te wenden. Weblinks geraadpleegd in 2017/begin 2018.

GEBRUIKTE LITERATUUR

Klassieke schrijvers

- Apuleius: *Toverkunsten (Apologia)*, vertaald door V. Hunink, ingeleid door R. van der Paardt, 1992, Amsterdam. www.vincenthunnink.nl/apuleiustoverkunsten.htm#fulltext
- Catullus: *Carmina* <http://koxkollum.nl/catullus/frameset.htm>
- Celsus: *De Medicina* <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0836.phi002.perseus-eng1:2.1>
- Cicero: *De Officiis*, vertaald door J. Ector, 1984, *De plichten: leefregels gebaseerd op het stoïcisme*, Leuven.
- Dioscorides: *De Materia Medica*, vertaald door T.A. Osbaldeston, 2000, Johannesburg.
- Juvenalis: *Satiren*, vertaald door M. d'Hane-Scheltema, 2003, Amsterdam.
- Livius: *The History of Rome, Book 34*, vertaald door E. T. Sage.
- Lucianus: *Liefde, vriendschap & laster*, ingeleid en vertaald door H.L. van Dolen, 1993, Amsterdam.
- Martialis: *Epigrammen*. http://www.tertullian.org/fathers/martial_epigrams_book01.htm
- Martialis: *Epigrammen*, vertaald door E.B. de Bruyn, 1979, Amsterdam.
- Martialis: *Epigrammen*, vertaald door F. van Dooren, 1975, Bussum.
- Ovidius: *Amores*, vertaald door J. Nagelkerken, 1995, Baarn.
- Ovidius: *Bloemlezing uit de werken van Publius Ovidius Naso*, vertaald door J. van Gelder, A.F. Ruitenbergh-De Wit, 1955, Haarlem.
- Ovidius: *Lessen in Liefde, Ars Amandi & Remedia Amoris*, vertaald door M. d'Hane-Scheltema, 2005, Amsterdam.
- Ovidius: *Ars Amandi*, vertaald door J. Meihuizen, 1941, Amsterdam.
- Ovidius: *The love poems, The amores, Ars Amatoria, Remedia Amoris*, vertaald door A.S. Kline, 2001, poetryintranslation.com.
- Ovidius: *Minnekunst (Ars Amatoria)*, vertaald door M. Kat, 1993, Baarn.
- Ovidius: *Metamorfosen*, vertaald door M. d'Hane-Scheltema, 2011, Amsterdam.
- Theophrastus: *De Oridibus*. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Theophrastus/De_odoribus*.html#Perfume_Powders_and_Compounds
- Plautus: *Mostellaria*, vertaald door J. Hemelrijk, 1992, Baarn.
- Plinius de Oudere: *Naturalis Historia*, vertaald door J. Bostock, 1855. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0978.phi001.perseus-eng1:1.dedication>.
- Plutarchus: *Moralia*, vertaald door G. Janssen, 2004, Leeuwarden.
- Propertius: *Elegieën*, vertaald door W.A.M. Peters, 1991, Amsterdam.

- Propertius: *Elegieën*, vertaald door R. van der Paardt, 1982, Amsterdam. http://www.dbnl.org/tekst/_maa003198201_01/_maa003198201_01_0098.php
- Seneca: *Epistulae morales ad Lucilium*, vertaald door C. Verhoeven, 1990, Baarn.
- Tacitus: *De Germanen*, vertaald door V. Hunink, 2006, Amsterdam.
- Tertullianus: *De pallio (On the mantle)*, vertaald door V. Hunink, 2005.
- Tertullianus: *De Cultu Feminarum, On the Apparel of Women*. <http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf04.html>
- Theophrastus: *De Oridibus*. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Theophrastus/De_odoribus*.html
- Ulpianus: *Digesta*, vertaald door J. E. Spruit, 1997.
- Valerius Maximus : *Facta et Dicta Memorabilia (Memorabele Daden en Uitspraken)*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0675>
- Moderne schrijvers**
- Albersmeier, S., 2005: *Bedazzled, 5000 years of Jewelry*, Londen.
- Allason-Jones, L., 2005: *Women in Roman Britain*, York.
- d'Ambrosio, A., 2001: *Women and Beauty in Pompeii*, J. Paul Getty Museum.
- d'Ambrosio, A., 2003: Reviewed work of Women and Beauty in Pompeii, *American Journal of Archaeology* 107-4, pp. 689-691.
- Armand, E., M. Singer, 1950: An Ancient Dentifrice, *Classical Weekly* 43-14, pp. 217-218.
- Bartman, E., 2001: Hair and the Artifice of Roman Female Adornment, *American Journal of Archaeology* 105-1, pp. 1-25.
- Becker, M. J., 1999: Etruscan Gold Dental Appliances: Three Newly "Discovered" Examples, *American Journal of Archaeology* 103-1, pp.103-111.
- Becker, M.J., 1999: Ancient 'Dental Implants': A Recently Proposed Example from France Evaluated with Other Spurious Examples, *The International Journal of Oral & Maxillofacial Implants* 14-1, pp. 19-29.
- Benes-Oeller, M., 2016: *Praktisch handboek natuurlijke cosmetica*, Aartselaar.
- Böhme-Schönberger, A., 1997: Kleidung und Schmuck in Rom und den Provinzen, *Schriften des Landesmuseums Aalen* 50.
- Brun, J.P., 1998 : Une Parfumerie Romaine sur le Forum de Paestum, *Mélanges de l'Ecole française de Rome, Antiquité* 110-1, pp. 419-472.
- Buijtendorp, T.M., 2010: *Forum Hadriani, De vergeten stad van*

- Hadrianus, Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het 'Nederlands Pompeji'*, Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- Busch, S., 1999: *Versus Balnearum, Die antike Dichtung über Bäder und Baden im römischen Reich*, Stuttgart/Leipzig.
- Capps E., T.E. Page, W.H.D. Rouse (red.), 1924: *Plautus, with an English translation by Paul Nixon, in five volumes*, London/New York.
- Cleveland, L., Davies, G., Jones, L.L., 2007: *Greek and Roman Dress from A-Z*, London/New York.
- Croom, A.T., 2002: *Roman Clothing and Fashion*, Stroud.
- Devroe, A., 2006: *Vervlogen schoonheid, schmink en parfum in de Romeinse periode*, Scriptie Katholieke Universiteit Leuven.
- Dickey, E., 2017: *In een Romeins klaslokaal, Een schoolboek uit de eerste eeuw*, Amsterdam.
- Dobbins, J.J., 2003: Review Women and Beauty in Pompeii (e.a.), *American Journal of Archeology* 107, pp. 689-691.
- Edmondson, J., 2008: Public Dress and Social Control in Late Republican and Early Imperial Rome, in A.M. Keith, J.C. Edmondson (red.), *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture*, Toronto.
- Elslande, E., V. Guérineau, V. Thiriaux, G. Richard, P. Richardin, O. Laprévote, G. Hussler, P. Walter, 2008: Analysis of ancient Greco – Roman cosmetic materials using laser desorption ionization and electrospray ionization mass spectrometry, *Analytical and Bioanalytical Chemistry* 390, pp. 1873-1879.
- Fagan, G.G., 1999: *Bathing in Public in the Roman World*, University of Michigan Press.
- Fejerskov, O., P. Guldager Bilde, M. Bizzarro, J.N. Connelly, J. Slovhus Thomsen, B. Nyvad, 2012: Dental Caries in Rome, 50-100 AD, *Caries Research* 46-5, pp. 467-473.
- Foult, M.E., E. Pickering, 1935: A History of Dentifrices, *Journal of the American Pharmaceutical Association* 24-11, pp. 975-981.
- George, M., 2008: The 'Dark Side' of the Toga, in A.M. Keith, J.C. Edmondson (red.), *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture*, Toronto.
- Gleba, M., U. Mannering (red.), 2012: *Textiles and Textile Production in Europe from Prehistory to AD 400*, Oxford.
- Guerini, V., 1909: *A History of Dentistry from the Most Ancient Times until the End of the Eighteenth Century*, Philadelphia/New York.
- Green, P., 1979: Ars Gratia Cultus: Ovid as Beautician, *The American Journal of Philology* 100-3, pp. 381-392.
- Hamelink, A., 2018, *Pearls and the Roman woman: ambiguous identities and Roman notions of the feminine*, ongepubliceerde scrip-

- tie Universiteit Leiden.
- Harlow, M., M.-L. Nosch (red.), 2014: *Greek and Roman Textiles and Dress, an Interdisciplinary Anthology*, Oxford.
- Harrauer, H., 1996: „Für weiße und gesunde Zähne“: Heilkunst im Ägypten der Spätantike, in M. Ernst (red.), *Die Wüste spricht, Papyri beleuchten Literatur und Alltagsleben der Antike*, Salzburg.
- Heeren, S., L. van der Feijst, 2017: *Prehistorische, Romeinse en middeleeuwse fibulae uit de Lage Landen; beschrijving, analyse en interpretatie van een archeologische vondstcategorie*, Amersfoort.
- Hingh, S. de, W. Vos, 2006: *Romeinen in Valkenburg (ZH). De opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae*, Hazenberg Archeologie Leiden.
- Jansen, G., M. Koene-Gorren, 2017: Venus als voorbeeld, schoonheidsideaal voor Romeinse vrouwen, *Hermeneus* 89-3.
- Jorgensen, L.B., 2011: Clavi and non-clavi: definitions of various bands on Roman textiles, in C. Alfaro, J.-P. Brun, Ph. Borgard, R. Pierobon Benoit (red.), *Purpureae Vestes, III Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo*, pp. 75-81.
- Johnson, M., 2016: *Ovid on Cosmetics, Medicamina Faciei Femineae and Related Texts*, London/New York.
- Karamanou, M., S. Christen-Zäch, 2014: Chemical depilatories in ancient Rome: the Torpedo formula, *JAMA Dermatology* 50-11.
- Kaufman, D.B., 1932: Roman Barbers, *The Classical Weekly* 25-19, pp. 145-148.
- Lefkowitz, M.R., M.B. Fant, 1992: *Women's life in Greece and Rome*, Baltimore.
- Mannspurger, M., 1998: *Frisurenkunst und Kunstfrisur, Die Haarmode der römischen Kaiserinnen von Livia bis Sabina*, Bonn.
- Moor, M. de, I. Vanden Berghe, M. van Strydonck, M. Boudin, C. Fluck, 2010: Radiocarbon Dating and Dye Analysis of Roman Linen Tunics and Dalmatics with Purple Coloured Design, *Archaeological Textiles Newsletter* 51, pp. 34-47.
- Mortensen, J.L., 2014: The Implications of Content Analysis for the Interpretation of Unguentaria in Museum Collections, *Thesis and Dissertations*, Paper 506.
- Nouwen, R., z.j.: *Konden de Romeinen zich wel scheeren? Martialis over kappers*. <http://www.robertnouwen.be/Tabularium/Scheren.pdf>
- Olson, K., 2008: *Dress and the Roman Woman, Self-presentation and Society*, Milton Park/New York.
- Olson, K., 2009: Cosmetics in Roman Antiquity: Substance, Remedy, Poison, *The Classical*

- World* 102-3, pp. 291-310.
- Olson, K., 2017: *Masculinity and Dress in Roman Antiquity*, London/New York.
- Olson, K., 2003: Roman Underwear Revisited, *The Classical World* 96-2, pp. 201-210.
- Oostenbroek, L.M., 1986: *Catullus Verzamelde Verzen*, Amsterdam.
- Paardt, R., van der, 1982: In de ban van Cynthia. Enkele elegieën van Sextus Propertius vertaald en toegelicht, *Maatstaf* 30, pp. 65-72.
- Philips, C., 2012: *Jewellery. From Antiquity to the Present*, Londen.
- Pointer, S., 2005: *The Artifice of Beauty, A History and Practical Guide to Perfumes and Cosmetics*, Stroud.
- Pointer, S., 2008: Review Cosmetics and Perfumes in the Roman World, *Britannia* 39, p. 411.
- Rothe, U., 2009: *Dress and Cultural Identity in the Rhine-Moselle Region of the Roman Empire*, BAR International Series 2038, Oxford.
- Schalles, H.J., A. Rieche, G. Precht, 1989: Die römischen Bäder, Colonia Ulpia Traiana, Coriovallum, *Führer und Schriften des Archäologischen Parks Xanten* 11, Köln.
- Schlabow, K., 1976: *Textilfunde der Eisenzeit in Norddeutschland*, Neumünster.
- Simon, B., P. Faure, 1989: Parfumes et aromates de l'Antiquité, *L'antiquité classique* 58, pp. 390-391.
- Stephens, J., 2008: Ancient Roman hairdressing: on (hair)pins and needles, *Journal of Roman Archaeology* 21, pp. 110-132.
- Stewart, S., 2007: *Cosmetics and Perfumes in the Roman World*, Stroud.
- Stewart, S., 2012: Cosmetics and Perfumes in the Roman World: a Glossary, in M. Harlow (red.), *Dress and Identity, BAR International Series* 2356.
- Stuart, P., 1986: *Provincie van een Imperium, Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Leiden.
- Swift, E., 2003: *Roman Dress Accessories*, Malta.
- Tellenbach, M., R. Schulz, A. Wiczorek (red.), 2013: *Die Macht der Toga, DressCode im Römischen Weltreich*, Reiss-Engelhorn-Museen.
- Verbanck-Piérard, A., N. Massar, D. Frèrie (red.), 2008: *Parfum de l'Antiquité, la rose et l'encens en Méditerranée*, Mariemont.
- Wild, J.P., 1970: *Textile Manufacture in the Northern Roman Provinces*, Cambridge University Press.

BEAUTY *en fashion*

DE LAATSTE TRENDS UIT HET OUDE ROME

Dorothee Olthof & Martine Teunissen

'Mooi zijn is kunst met een geheim', zo schreef de Romeinse dichter Ovidius tweeduizend jaar geleden. Romeinse vrouwen wilden graag net zo mooi zijn als Venus, de godin van de liefde. Romeinse mannen moesten, volgens Ovidius, 'zien te behagen door hun goede smaak'. Hoe deden zij dit? Hoe hielden zij hun huid glad en rimpelloos? Waarmee poetsten zij hun tanden? Welke kapsels waren in de mode? Gebruikten de vrouwen make-up?

Klassieke teksten, beelden, schilderijen en archeologische vondsten onthullen de schoonheidsgeheimen van de Romeinen in dit rijk geïllustreerde boek. De recepten, tips en patronen maken de Romeinse schoonheid bovendien bereikbaar voor de hedendaagse lezer. Want behagen door goede smaak en zo mooi zijn als een godin, dat willen we toch eigenlijk nog steeds?

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-638-1

9 789088 906381 >